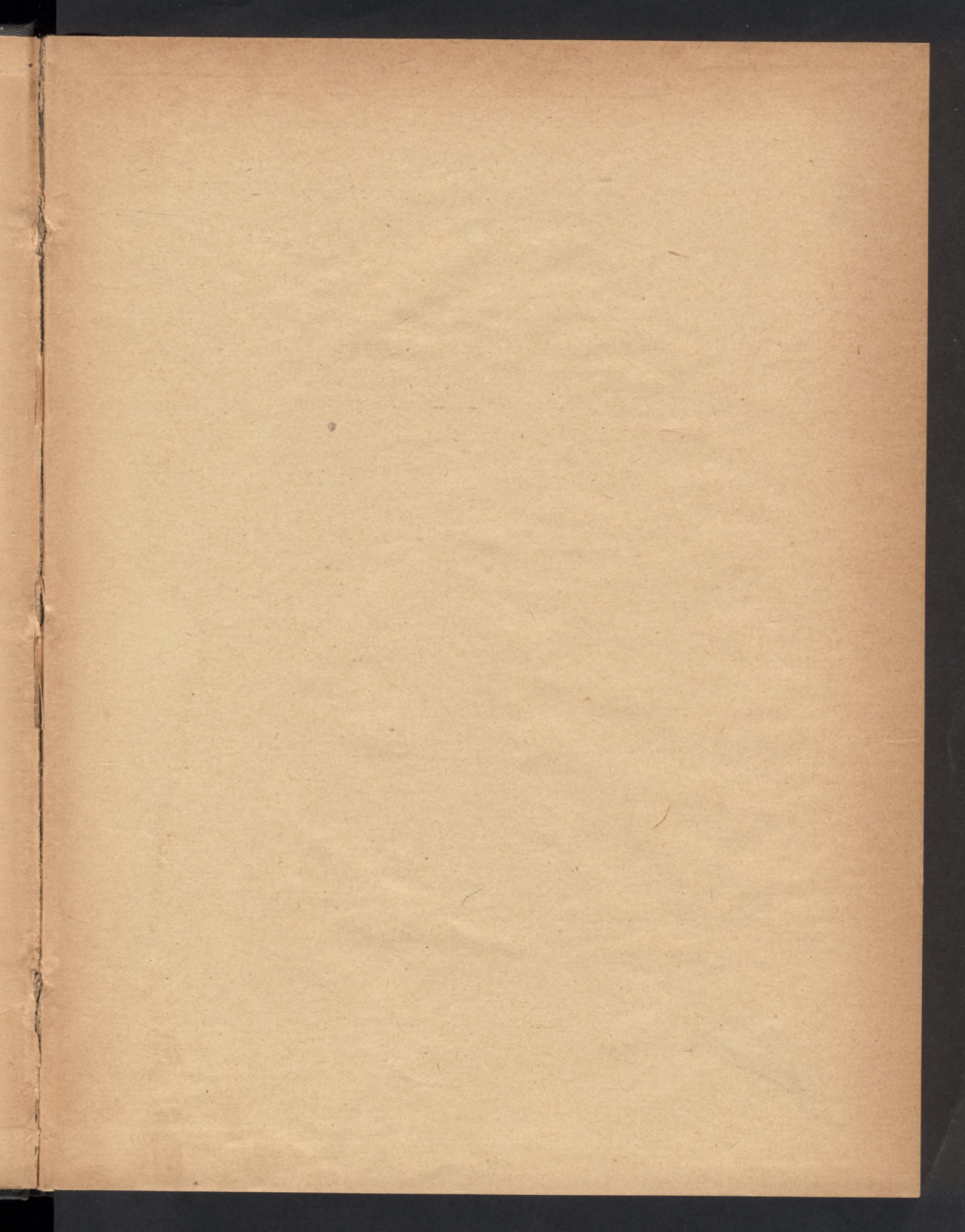
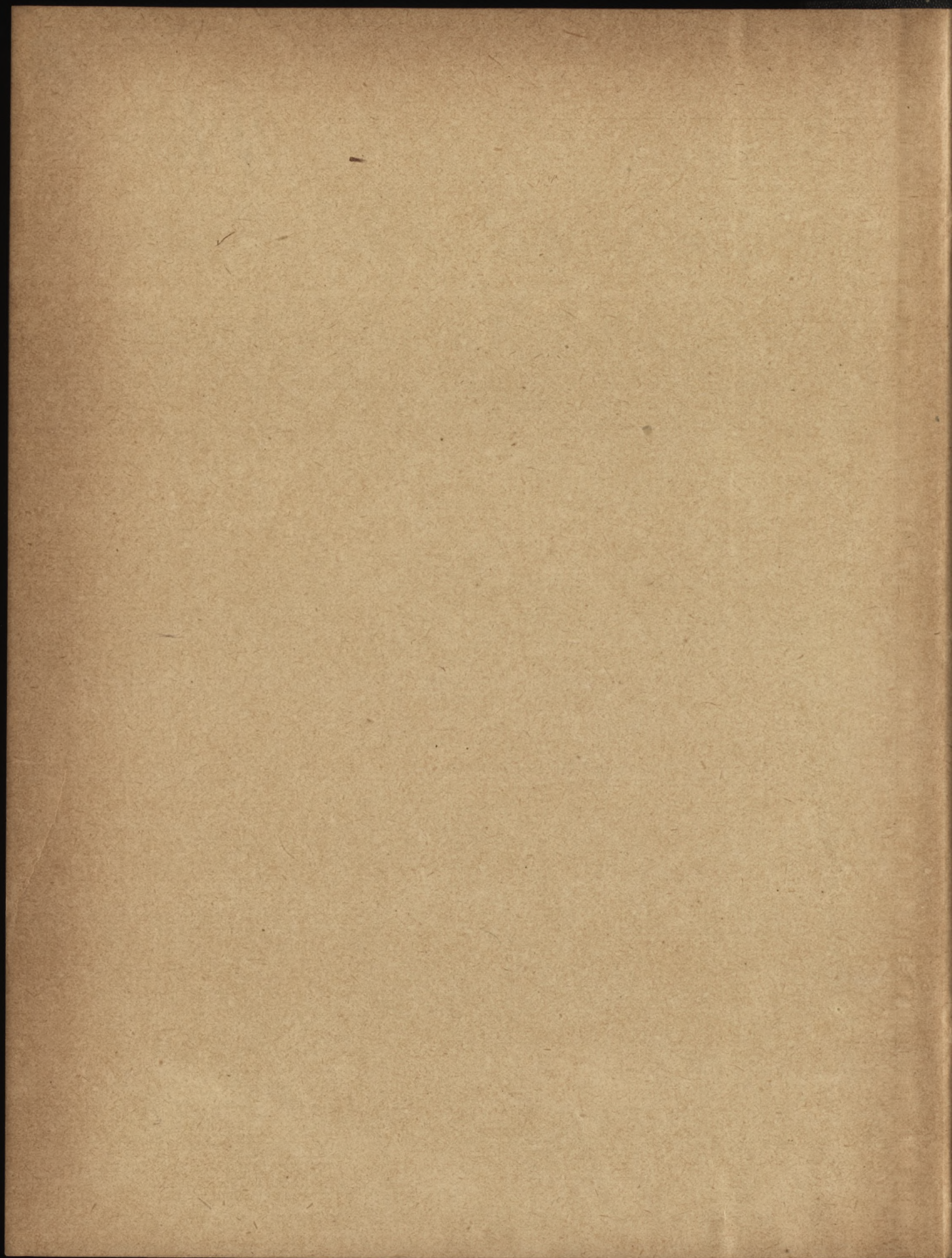

273265

122 for 110

A GAZDASÁGI ÉLET ÉS A JOGI REND

ADALÉK A MÁSODLAGOS GAZDASÁGI JELEN-
SÉGEK ELMÉLETÉHEZ

IRTA

DR NAVRATIL ÁKOS

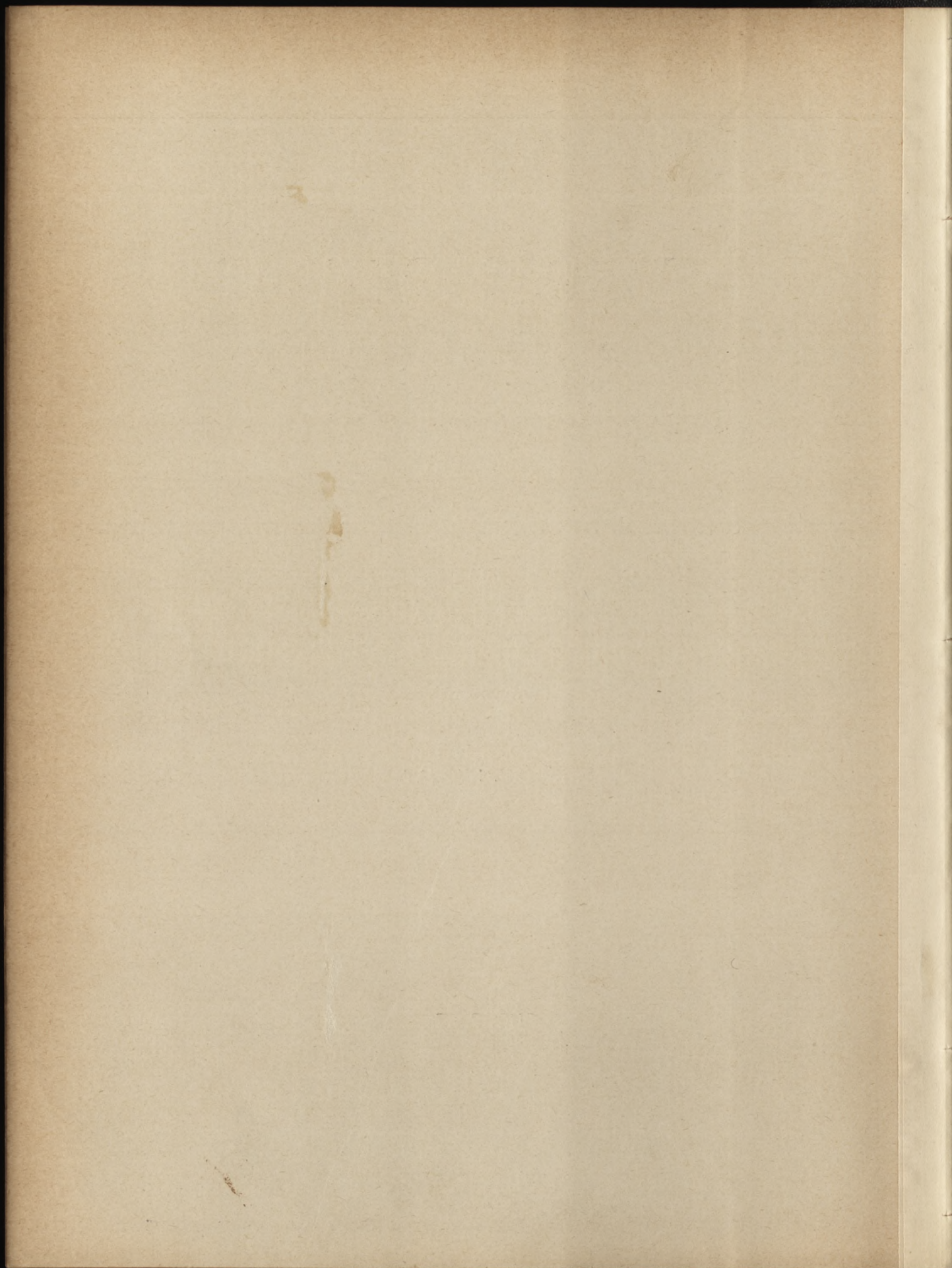
KÜLÖNLENYOMAT

A BUDAPESTI KIR. MAGY. TUDOMÁNYEGYETEM NEMZETGAZDASÁGI ÉS
STATISZTIKAI SZEMINÁRIUMÁNAK 25 ÉVES FENNÁLLÁSA EMLÉKÉRE
FÖLDES BÉLÁNAK ÁTNYUJTOTT: «ÜNNEPI DOLGOZATOK A TÁRSA-
DALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL» CZ. MŰBŐL.

BUDAPEST

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

1905.

A GAZDASÁGI ÉLET ÉS A JOGI REND

ADALÉK A MÁSODLAGOS GAZDASÁGI JELENSÉGEK
ELMÉLETÉHEZ

Dec.
2270

A GAZDASÁGI ÉLET ÉS A JOGI REND

ADALÉK A MÁSODLAGOS GAZDASÁGI JELEN-
SÉGEK ELMÉLETÉHEZ

IRTA

DR NAVRATIL ÁKOS

KÜLÖNLENYOMAT

A BUDAPESTI KIR. MAGY. TUDOMÁNYEGYETEM NEMZETGAZDASÁGI ÉS
STATISZTIKAI SZEMINÁRIUMÁNAK 25 ÉVES FENNÁLLÁSA EMLÉKÉRE
FÖLDES BÉLÁNAK ÁTNYUJTOTT: «ÜNNEPI DOLGOZATOK A TÁRSA-
DALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL» CZ. MŰBŐL

BUDAPEST

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

1905.

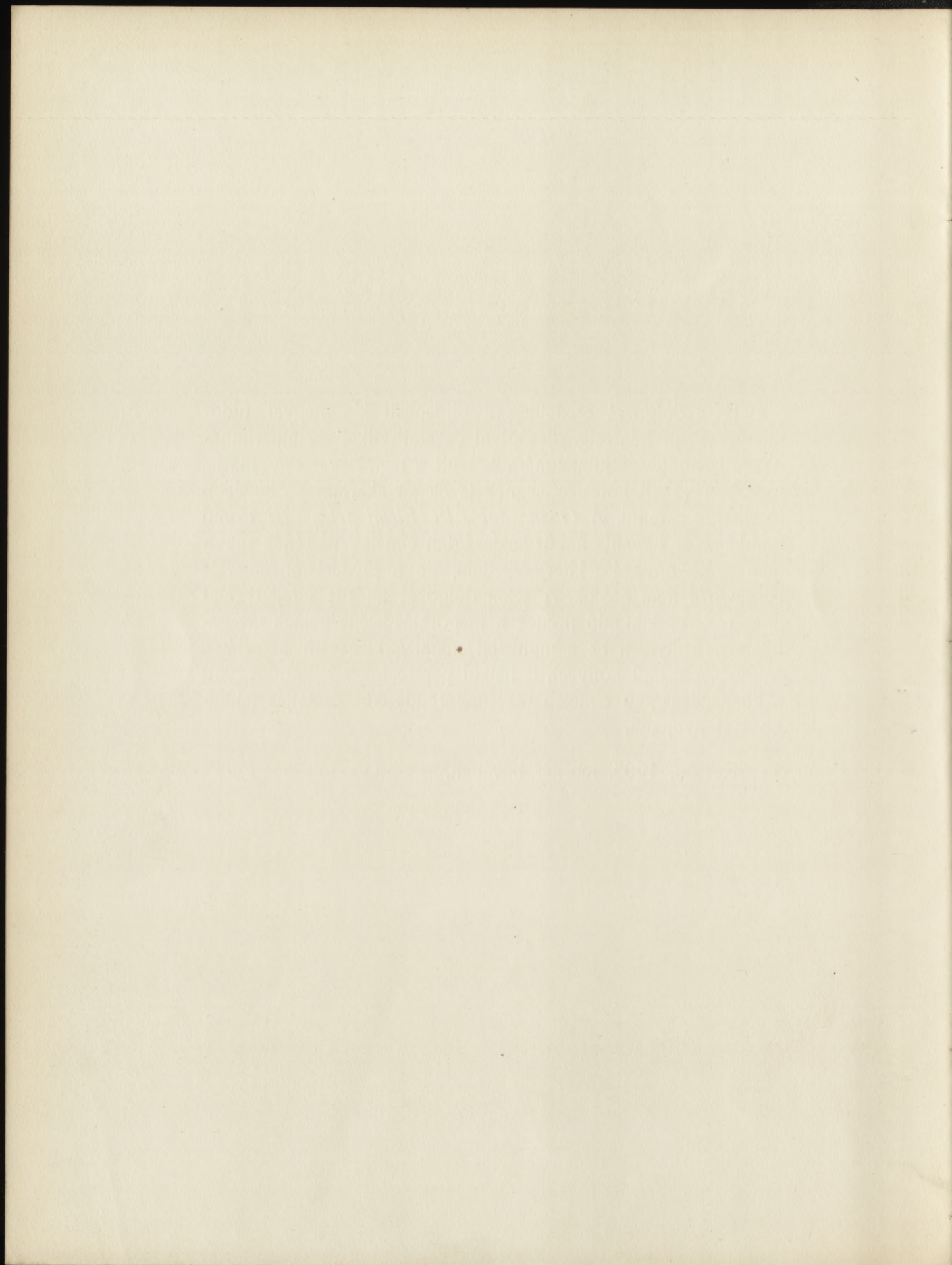
273265

A.M.N. MUZEUM KÖNYV-TÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1905. é. v. 277. sz.

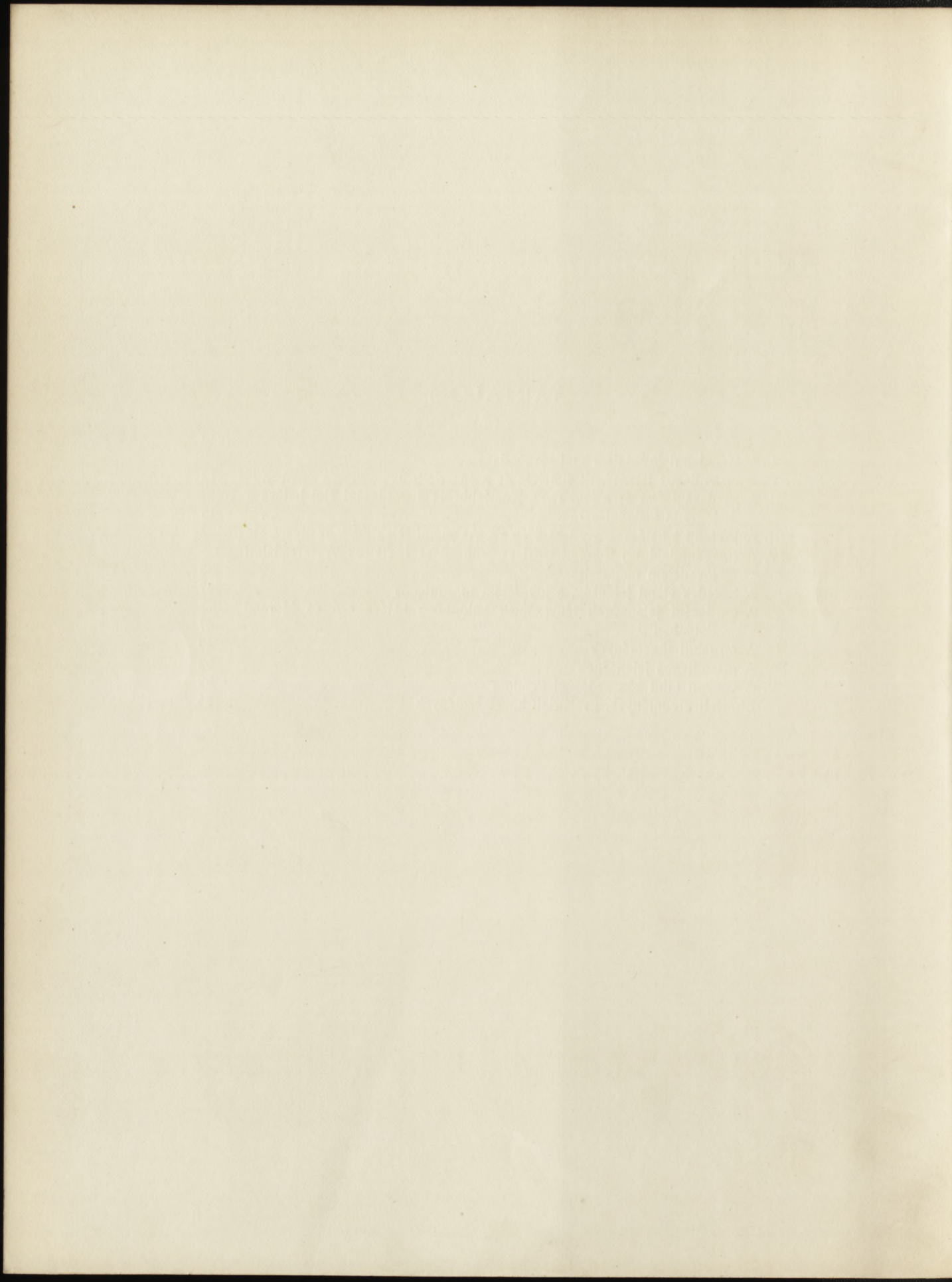
Ez a dolgozat eredetileg a budapesti kir. magyar tudományegyetem nemzetgazdaságtani és statisztikai szemináriumának huszonötéves jubileumára készült. Megírásával egy másik, régebben vállalt kötelezettségnek is eleget akartam — legalább részben — tenni. *A Gazdasági Élet Elemi Jelenségei* című munkámban ugyanis a közgazdaságtan elméleti részének majdnem egész anyagára kiterjeszkedem, de a jövedelemmegoszlás kérdéseiről nem szólok. A jelen dolgozat az ott kifejtett alapokon keres kiinduló pontot a megoszlás jelenségeinek vizsgálatához. Ennyiben ez a munkálat némileg kiegészíti az *Elemi Jelenségek* című könyvet, a nélkül persze, hogy a kettő együtt a közgazdaságtan elméleti részének rendszeres és teljes feldolgozását nyújtaná.

Kassán, 1905. február havában.

TARTALOM.

	Oldal
I. A társadalmi jövedelem mai megoszlása	9
A másodlagos jelenségek elmélete és a szocializmus	12
II. A gazdasági élet és a jogi rend. Közelebbről: a gazdasági élet hatása a jogrend kialakulására	15
III. A jogrend kihatása a gazdasági életre. Az elemi jelenségek magyarázata	22
IV. A (magántulajdoni) jogrend kihatása a gazdasági életre: A társadalmi jövedelem megoszlása	32
A hozadék elemi jelenség, a jövedelem másodlagos	47
A gazdasági jelenségek tényezőinek különböző hatása erő és időrend dolgában	47
A forgalmi tünetények	49
A másodlagos jelenségek	52
V. A vagyon mint közgazdasági fogalom	52
Elméleti eredmények, gyakorlati következmények	54

I.

Társadalmunk gazdálkodásának mai formája mellett e társadalom gazdálkodásának egész hozadéka a földjáradék, a tőkekamat, a munkabér és a vállalkozói nyereség képében oszlik meg a társadalom tagjait tevő egyes magángazdaságok között.

A mikor erre rámutatunk, nem egy axioma-szerű igazságot állítunk soraink élére, hanem csak egy oly tényt hangsúlyozunk, a melyet mai társadalomgazdasági állapotainkra való tekintettel minden közgazdaságtani irányzat elismer.

Nem állítjuk ezzel azt sem, hogy minden ma létező gazdaságtani és gazdaságpolitikai irányzat szerint a megoszlásnak ez a módja helyeslendő. De azt nyomatékkal emelhetjük ki, hogy a társadalmi jövedelem megoszlásának ezt a tényét gazdasági életünk mai berendezése mellett egyaránt való igazság gyanánt ismeri el úgy a szocializmus és annak minden árnyalata, mint a legszélesebb gazdaságtani individualista-liberalis felfogás.

Igaz, hogy a jövedelemmegoszlásra vonatkozó közgazdaságtani elmélet nagy változásokon ment keresztül. Az elmélet, már csak a klasszikus angol iskola «wages-profit-rent» felfogásától számítva, maguknál az angoloknál is sokat fejlődött.¹ Smith kezdetleges megoszlási tanával² szemben már igen nagy haladást mutat Ricardo megoszlási elmélete.³ De Ricardo földjáradék-tanának is el kellett szenvedni, hogy

¹ E fejlődés legérdekesebb koráról ír *Cannan* *A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848*. London, 1903. II. ed. cz. munkájában.

² *Wealth of Nations*, I. könyv, 6-ik fejezet.

³ *Principles of Political Economy and Taxation*. Third ed. London, 1821., különösen II—VI. és XXI. fejezetek. V. ö. különben *Pikler*: *Ricardo jelentősége a közgazdaságtan történetében, érték- és megoszlástana*. Budapest, 1885. Harmadik rész. 141—190. lapok.

mást ne említsek, Cairnes javításait,¹ utat kellett hogy engedjen Thünen helyzetjára-dék-tanának,² sőt a járadékjelenséget általánosító felfogásnak. (Marshall: quasi-rent,³ Földes.)⁴ A klasszikus angol iskola «természetes» munkabér-elméletét módosította Thünen⁵ ismert matematikai formulája, majd Senior⁶ és J. Stuart Mill⁷ beralapelmélete.⁸ A szocialisták munkabér-, helyesebben munkásbér-elméletével szemben pedig, mely hadat izen mindezeknek a magyarázatoknak, áll a mi mai gazdaságtanunk tapogatódzó munkabérelmélete. Böhm-Bawerk a tőkekamatelméletek beláthatatlan sorát mutatja az egyházatyák írásaitól kezdve egészen a saját «idő»-elméletéig.⁹ A vállalkozó nyereségét mint külön-szerű gazdasági jelenséget csak az újabb tudomány hasítja ki a társadalmi jövedelemnek abból a tömegéből, a melyet az angol klasszikus gazdaságtan még csak három részre osztva vizsgált.¹⁰

De nemcsak ilyen, időrendben egymásután következő fejlődést látunk a jövedelem egyes ágaira vonatkozó elméletekben. Ugyanazon időben, egymás mellett keletkeznek a jövedelemeloszlás ugyanazon kérdéseire vonatkozólag ellentétes felfogások. Láttuk az ellenzékét

¹ Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded. New-York, 1874. De főleg Character and Logical Method of Political Economy, London, 1875.

² Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie. 3. Aufl., v. H. Schumacher-Zarchlin. Berlin, 1875.

³ Principles of Economics, Vol. I. Third ed. London, 1895. V. könyv. 4—5 fejezetek, 435—448. lapok.

⁴ «A járadékjelenség, mint láttuk, nem is csak a föld sajátsága, hanem előfordul más termelési tényezőknél is.» Társadalmi gazdaságtan, I. kötet. 3-ik kiadás. Budapest, 1901. 411. lap.

⁵ Már idézett munkájának első kiadása 1826-ban jelent meg Rostock-ban.

⁶ Lectures on the Rate of Wages, delivered before the University of Oxford in Easter Term, 1830.

⁷ Principles of Political Economy, 1848. — II. könyv, 11. fejezet: «Wages, then, depend (később: mainly) upon the demand and supply of labour; . . . »

⁸ Ez az elmélet különben, a melyet rendesen Mill nevével hoznak kapcsolatba, úgy látszik, éppen oly kevésbé az ő szellemi sajátja, mint a hogy nem Senior-é. 1820-tól 1870-ig az angol gazdaságtani irodalomban a munkabér kérdésében különböző árnyalatokkal (az említettekén kívül főleg Bentham, James Mill, Mc. Culloch. stb.) a beralapelmélet volt uralkodó. Lásd: *Cannan*, id. m.

⁹ Böhm-Bawerk: Capital und Capitalzins, I. Geschichte und Kritik der Capitalzinstheorien. 2-te Auflage, Innsbruck, 1900.

¹⁰ Az angol gazdaságtan Ricardo hatása alatt sokáig hű maradt ehhez a háromas felosztáshoz. Így mondhatta *Pikler* (id. m. 141. oldal), hogy a tőkés és a vállalkozó jövedelmei tekintetében egy kis eltérés van a német írók egy része és az angolok között. Ma ez a különbség a németeknek az angolokra való hatása alatt jobbadán eltűnt. L. pl. *Marshall*, id. m.

Ricardo földjáraadék tanával,¹ látjuk ugyanazt ma is a járadékjelenséget általánosító felfogással szemben.² A szocialisták lényegileg különböző munkabérelméletére a «polgári» gazdaságtan felfogásával szemben már rámutattunk. A tőkekamat gazdasági törvényeit, nemkülönben a vállalkozói nyereséget ma szinte a hány író, annyiféleképpen magyarázzák. Szóval az egyes jövedelemmegoszlási jelenségek gazdasági természetéről a legkülönbözőbb felfogások vannak forgalomban.

De mindennek dacára ismételtethetjük, hogy azt a tényt, hogy a társadalmi termelés hozadékában ma, a társadalom mai berendezése mellett az egyes magángazdaságok a földjáraadék, a tőkekamat, a munka és a vállalkozói képesség jutalmának formáiban részesülnek, mindenki elismeri.

A mennyiben minden létező dolognak viszonylagos természete mellett igazságról egyáltalán szólhatunk, ezt az egyhangulag elismert tényt éppen egyhangu elismertségére való tekintettel bátran tudományunk egyik kétségen felül álló igazságának tekinthetjük. És ott, hol — mint a közgazdaságtanban is, — oly kevés az, a mit megállapított igazság gyanánt fogadhatunk el, ott még az ilyen, első pillanatra nem sokat mondó igazságnak egyértelmű elismerése és hangsúlyozása is, egy lépés lehet már a dolgok lényegének helyes átértése felé.

Eltételezve tehát attól, hogy nem mindenki fogja a megoszlásnak mai formáit és módját a társadalom érdekében állónak találni, erre a kérdésre:

igaz-e, hogy ma a társadalmi termelés hozadéka mint földjáraadék, tőkekamat, munkabér és vállalkozói nyereség oszlik meg a társadalom különböző osztályai között? —

mindenki egyformán igenlőleg fog válaszolni.

És miért kell erre a kérdésre a feleletnek ily egyértelmű bizonyossággal hangzania? Azért, mert mindenki látja és első pillanatra éppen azt látja meg, hogy társadalmunk gazdasági életének mai berendezése mellett a föld tulajdonosa és a tőke tulajdonosa jövedelmet huz ebből a tulajdonában lévő és termelői tényezői tulajdonsággal megáldott jószágkészletből és mert látja azt is, hogy a munkás és a vállalkozó szintén kap jutalmat a termelés eredményéből saját testi, illetve szellemi munkája, e tulajdonát tevő potentialis termelő energia után, mihelyt azzal a társadalmi termelés folyamatában résztvevő, és pedig

¹ Példa gyanánt csak *Carey* ismert elméletére hivatkozom: *Principles of Social Science*, 1858—59.

² Határértékiskola: *Menger, Böhm-Bawerk, Wieser*. Vagy nálunk *Láng*: *A közgazdaság-tudomány rendszere*, I. A közgazdaság elmélete. Budapest, 1882., 200—214. lapok.

annál többet, mennél nagyobb elismerést tud ezen energiájának biztosítani.

Ez az okadatolás, mely pedig az egyedüli, a melylyel a fenti állítás igazságát kézzelfoghatólag be lehet bizonyítani, gondolkodásra készíttet.

Mivel indokoltunk? Nyilvánvaló ténynyel. Társadalmunk mai jogi rendjével, mely szerint a föld, tőke, munka- és vállalkozói képesség ma egyesek tulajdona, a kik e tulajdonukat csak úgy hajlandók a társadalmi termelés kohójába belebocsájtani, hogy ennek fejében majd a termelés eredményében szintén a társadalom jogi rendjének védelme alatt részesedjenek. A részesedés lehetőségét tehát a mai jogi rend okozná. E szerint ez hozná létre, ez tenné lehetővé a társadalmi jövedelem ágak szerint való megoszlását is. Ha nem ez, akkor micsoda? Melyik gazdasági törvény? Talán azok közül egyik vagy másik, a melyek, mint pl. a csökkenő vagy a növekvő hozadékképességnek, a kereslet és kínálat kölcsönhatásának, az áralakulásnak törvényei, az egyes részleges és már megoszlott jövedelemágak kialakulását gazdaságilag szabályozzák és így az egyes jövedelemágak mértékére befolyhatnak?

Ezzel a kérdéssel ahhoz az aránylag keveset bolygatott és még sokkal kevésbé megfejtett problémához jutunk el, a melyet ugyan minden jövedelmi kérdés fejtegetésénél érintenek a nemzetgazdák, a nélkül azonban, hogy — mint legalább nekünk tetszik — fontossága szerint foglalkoznának vele, t. i. hogy minő az összefüggés a társadalom megalkotott jogi rendje és a gazdasági élet között.

A kérdés szabatosan fogalmazva, így hangzik: hoz-e a jogi rendezés a gazdasági élet szövevényeiben olyan eredményeket létre, a melyek maguktól, a gazdasági élet eredeti, elemi gazdasági törvényeinél fogva nem mutatkoznának?

*

Valamely társadalom jogi rendjének és gazdasági életének viszonyával, e kétféle társadalmi termék egymásra hatásának kérdésével, eddigelé legtöbbet a tudományos szocializmus foglalkozott. Az egy Rodbertust kivéve azonban nem jövedelemeloszlási vizsgálódásai kapcsán. Hiszen a tudományos szocializmus, különösen Marx éppen a mai megoszlási folyamat bonczolásánál igyekszik hajszálhasogatásig menő aprólékossággal a gazdasági életnek azokat a hibás kinövéseit kimutatni, a melyek gazdasági okok gyanánt hozzák gazdasági hatásukul létre a mai megoszlás-mód kóros tünetényeit. A tudományos szocializmus a gazdasági élet törvényszerűségével akarja kimutatni a

mai társadalom jövedelemmegoszlási folyamatának vizsás voltát. Példa gyanánt csak a jól ismert «Mehrwert»-elméletre hivatkozom.¹ A tudományos szocializmus a jogi rend és a gazdasági élet viszonyának, egymásra hatásának kérdését érdekesen először ott világította meg, a hol egyik irányzatának sajátos társadalombölcseleti felfogásával, az úgynevezett materialistische Geschichtsauffassung-gal, a mint ezt a társadalom- és történetbölcseleti világnézetet először Engels hívja, az egész társadalmi életnek, berendezkedésnek, tehát a mindenkori jogi rendnek kialakulását is a társadalom gazdasági követelményeiből magyarázza, illetőleg erre vezeti vissza.

Jövedelemeloszlási kérdésekben a «Kathedersocialismus», melyet nem kötött az a törekvés, hogy a gazdasági élet törvényszerűségével igazolja be a mai megoszlási rend tarthatatlan voltát, tovább jutott annak a viszonyoknak felderítésében, mely a gazdasági élet, tehát tárgyunk szempontjából különösen a jövedelemmegoszlás jelenségei és a mindenkori jog rend között áll fenn. A tanszék-szocializmus nagy bajnoka, Wagner Adolf, de mestere Rodbertus is, mint tudjuk, már a tőke fogalom, de az egész jövedelemmegoszlási folyamat magyarázatánál két szempontot különböztetnek meg, a tisztán gazdaságit és a történelmi-jogit.² Náluk a tőke bizonyos szempontból gazdasági fogalom; más szempontból (amikor pl. Wagner a tőkét mint Renten-fonds-ot tekinti) pedig történelmi, jogi kategória (historisch-rechtliche Kategorie), holott Marxnál pl. a tőke, ha kifejezetten nem is, de lényegileg mindig történelmi és gazdasági fogalom (historisch-oekonomische Kategorie).

¹ Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. I. Band. Hamburg, 1890. Dritter—fünfter Abschnitt. 139—496. lapok.

² Grundlegung der politischen Oekonomie. Dritte Auflage. Erster Theil. Erster Halbband. Leipzig 1892. 306—320 lapok és Zweiter Halbband 669—675. lapok. Rodbertus minden munkájában megtaláljuk a tőke fogalom e kétfelé osztását. Így már a Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände cz. munkában, a Kirchmannhoz címzett levelekben, különösen a negyedikben, mely Das Kapital címet visel (Berlin 1884.). Knies hasonlóképen vallja a fogalmaknak ezt a megkülönböztetését Geld und Credit című munkájának első részében (1. fejezet.) Wagner joggal mondja (id. m.: II. k. 280. lap.) In der früheren Nationaloekonomie fehlte diese Unterscheidung im Wesentlichen, was den nachtheiligsten Einfluss ausgeübt hat. Ugyanő mutat rá arra, hogy első nyomai annak a törekvésnek, mely a tőke fogalmán belül különböztetni akar, már Lauderdale-nél találhatók: Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. Edinburgh, 1804. — Rodbertus és Wagner fogalommegosztása ellen igen érdekesen száll sikkra Block Les progrès de la science économique depuis Adam Smith, 2e. éd. Paris, 1897. című munkájában, I. kötet. 456—458. és 470—471. lapok.

Másként ezt úgy is szokták kifejezni, hogy Marx a «Socialkapital» helyett csak a «Privatkapital»-t látja.¹

A tudományos szocializmus a maga materialisztikus történelem-bölcseleti felfogásával kérdésünk egyik oldalát világította meg nagyon érdekesen. Azon oldalát tudniillik a kérdésnek, hogy minő a gazdasági élet tünetényeinek a társadalmi jogrend kialakulására való hatása. Ezzel szemben a tanszékszocializmus, mikor a gazdasági jelenségek vizsgálatánál a fentebb említett, egymástól elkülönzött kettős szempontra, gazdaságira és jogira helyezkedett, Rodbertus örökét fejtven ki tovább, azt a kérdést érintette, hogy a mindenkori jogi rendnek a gazdasági élet kialakulására minő hatása van. De a kérdés ez irányban való további vizsgálatára inkább csak mellékesen és esetlegesen mutatott rá.

Az alábbiakban a társadalom gazdasági életének és jogi rendjének egymáshoz való viszonyát szándékozunk közelebbről vizsgálni. Először azt a hatást vesszük szemügyre, a melyet a gazdasági élet fejt ki a jogi rendre. Bár itt csak ismert elméleteket bírálhatunk, mégsem lesz érdektelen a kérdésnek ezzel az oldalával is behatóbban megismerkedni. A gazdasági jelenség egyik legfontosabb nyilvánulása ugyanis, a melynek ismerete a jelenség való lényegének átértéséhez csak jobban hozzásegíthet, az a hatás, a melylyel a gazdasági jelenség a társadalom együttműködésének külső rendjét, tehát a jogi rendet kialakítja, vagy legalább e rend kialakításához hozzájárul. Fontos nyilvánulásnak mondom ezt a hatást, a melynek ismerete a gazdasági jelenség lényegében való megismerését teszi lehetővé. Azt mutatja ugyanis, hogy egy önkéntelen társadalmi termék, a gazdasági tünetény, miként hoz vagy legalább miként hozhat létre a társadalomban olyan változásokat, a melyekkel aztán, minthogy e változások a gazdasági élet további alakulására is kihathatnak, a gazdasági jelenség visszahatva, az általa alkotott jog révén majd saját magát is szabályozni igyekszik. Azután térünk át annak a hatásnak vizsgálatára, a melylyel a mindenkori jogi rendezés, a jogállapot, a jogszabályok összesége nyul bele a gazdasági élet irányításába. E kérdésnél hosszabb ideig fogunk időzni, mivel e viszony — legalább ebben a formájában s a mi célzatunkkal — ritkábban tétetik vizsgálat tárgyává, s miután, mint majd látni fogjuk, tulajdonképpen itt, a másodlagosoknak nevezhető² gazdasági jelenségek

¹ L. Wagner: Grundlegung der politischen Oekonomie. Dritte Auflage. Zweiter Theil: Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht. Leipzig, 1894. 285—289. lapok.

² Az olvasó alább (IV.) látni fogja, hogy a gazdasági jelenségek köréből a «másodlagosak»-nak kihasítására éppen az a hatás ad okot, a melylyel a jogi rend a gazdasági életet alakítja.

keletkezésének vizsgálata és természetüknek elemzése közben kutatunk azon alapok után, a melyeken a társadalmi gazdaságtan a termékeny vizsgálódások reményével biztosabban helyezkedhetik el még a gazdasági életnek az itt érvényesülő jogi behatások miatt nehezebben áttekinthető szövevényeivel szemben is.

II.

A kik a gazdasági élet és a jogi rend viszonyának kérdését érintik, rendesen, mint olyan tényt említik meg, a mely közelebbi bizonyításra nem szorul, hogy a mindenkori gazdasági élet és a mindenkori jogi rend között bizonyos kapcsolat áll fenn. Így hirdetik ezt ma történetírók, jog- és állambölcselek, nemzetgazdák egyaránt, mind a nélkül, hogy ezért materialisták volnának.

A tétel igazságát azzal szokták röviden és nem helytelenül bizonyítani, hogy mindakettő, úgy a gazdasági élet, mint a társadalomban élő emberek egymásközi vonatkozásait szabályozó jogi berendezés első sorban *társadalmi* termék. Ez megint olyan bizonyítás, a melylyel szívesen élnek s élhetnek olyanok is, a kik különben nem hívei az úgynevezett organikus iskolának. És csakugyan; a nélkül, hogy az organikus iskola tulzásba vitt következtetéseivel és analogiáival egyet kellene értenünk, a társadalmi lét résztünetményeinek szerves kapcsolódásában nagyon világosan magyarázó tényt találunk sok társadalmi tünetménynek pl. a gazdasági élet és a jogi rend jelenségei összefüggésének magyarázatára is. Mindakettő, a gazdasági élet, de a jogi rend is a társadalmi élet meglehetősen szövevényesnek ismert talajából nő ki; mindkettő egyazon téren, a társadalom életének terén mozog. A mindennapi tapasztalás, de sok részszerű jelenség megfigyelése is mutatja, hogy a társadalomban olyan elszigetelt jelenségek, a melyek eredetöket más társadalmi jelenségekben ne keresnék s a melyek megint újabb társadalmi jelenségeknek ne volnának előidézői, nem találhatók. Ez a tény a helyes magja az organikus társadalmi felfogásnak. Már ez a tétel megtanít arra, hogy a társadalmi jelenségeket a társadalom lényegének megfelelően magyarázzuk.

Használjuk fel ezt a tényt annak a viszonynak a vizsgálatánál, a mely a gazdasági élet és a mindenkori jogi rend között létezik. Gazdasági élet és a jogi rend bizonyos szempontból azonos elbirálás alá tartoznak. Egy a tér, amelyen jelenségeik nyilvánulnak. S minthogy ez a tér a társadalom élete, a melynek összes részleges nyilvánulásai szerves kapcsolatban állanak egymással, tehát egymásra hatással vannak, önként következik, hogy a gazdasági élet jelenségei,

valamint a társadalmi viszonyokat kényszerítőleg szabályozó jogi rend tüneményei sem maradhatnak egymásra való hatás nélkül. A társadalom tüneményeinek szerves összefüggéséből következik, hogy gazdasági élet és jogi rend nem egymástól független alkotások, hanem hogy nyilvánulásaikban s így talán keletkezésükben is kihatnak egymásra.

Hogy milyen ez a hatás? erre a kérdésre adandó felelet tárja fel azt, a minnek a lényege után kutatunk.

A gazdálkodás, a gazdasági élet a társadalmi jelenségeknek, a társadalmi jellegű életműködéseknek egyik legeredetibb, legjellegzetesebb nyilvánulásmódja. A mikor a társadalom élni kezd, már tüstént gazdálkodik is. Ez a kapcsolat oly szoros, hogy a gazdálkodó társadalommal magának a társadalomnak mint ilyennek, tehát a társadalmi törvényszerűség szerint összeműködő emberek csoportjának a fogalma szinte összeesik¹. A gazdálkodás fogalmának kereteit tényleg a nélkül, hogy az igazság rovására cselekednénk, annyira kibővíthetjük, hogy abba szinte bele tudjuk helyezni a társadalom egész életnyilvánulását, nemcsak a lét anyagi feltételeiről anyagi módon való gondoskodást, hanem az ember minden olyan cselekvőségét, legyen az szellemi vagy anyagi munka, a mely közvetlenül vagy közvetve az élet feltételeiről való gondoskodást szolgálja. Mindenesetre a gazdasági élet adja azt a alapot, a melyen és a melyből a társadalom él. Sőt az előbb említett és félre semmiesetre sem vezető, csak egyszerűsítő általánosítással azt is mondhatnók, hogy a gazdasági élet teszi ki az emberek társas együtt-létének tartalmát. Ebben az értelemben a gazdasági élet a társadalmi lét anyaga.

A jogi rendezés szintén társadalmi termék, éppen úgy mint a gazdálkodás, akár minő legyen is közvetlen keletkezésének módja. De csak a külső alakját adja annak, nyilvánulhatásának, érvényesülhetésének módját szabja meg annak az életnek, a melyhez az anyagot a gazdasági élet szolgáltatja. Éppen ezért, ha szembe állítjuk egymással a gazdasági életnyilvánulásoknak és a jogi rendnek társadalmi szempontból figyelemre méltó és jellemző tulajdonságait, azt

¹ A gazdálkodó társadalomnak és a gazdálkodás fogalmának ezt az egymáshoz kapcsolódó természetét igyekeztem a *Gazdasági Élet Elemi Jelenségei*. Budapest, 1901. cz. munkámban közelebbről is kifejteni, érintvén ott azokat a következményeket is, a melyek a gazdaságtanban pl. a jószágtan, az értéktan tekintetében e nézetem szerint nagyon fontos tényből folynak. A gazdálkodás fogalmának ilyen kiszélesítése ma még nagyon idegenszerű, a mikor a pozitívumok után való törekvés közben félredobjuk azt, a mit látunk, valami olyanért, a mit meg is tudunk fogni. Így tesz például *Stammler* *Wirtschaft und Recht* cz. munkájában, amikor gazdálkodást csak jog szabta keretekben tud elképzelni s a társadalomról is csak mint a jogi szabályozás anyagáról beszél. Erről alább (IV.) bővebben szólunk.

fogjuk találni, hogy a jogi rend a gazdasági élettel szemben, mely a társadalmi lét anyagát nyújtja, a társadalmi életnek csak a formája.

E két tétel megállapításával és egymással való szembeállításával feleletet kaptunk arra a kérdésre, hogy lényegében milyen a gazdasági életnek a jogi rendre való hatása.

A felelet egyszerű. Láttuk, hogy a gazdasági élet úgy viszonylik a társadalom jogi rendjéhez, miként az anyag a formához.

Anyag és forma között mindig az előbbi az ur. Mindig az anyag természeti törvényeitől függ az alak, a melybe az illető anyag önthető, illetve a mely formában az anyag előttünk magától is megjelenik. Ebből az alárendeltségi viszonyból következik, hogy mindig a gazdasági élet alkotja meg magának azokat a formákat, a melyekre a jogi rendezés képében szüksége volt, a melyek benső természetének legjobban megfelelnek. Mindenütt az anyag az, a mi él. Ez hat ki kényszerítőleg a körülötte levőre. Ez alkotja meg magának a holt formát. A társadalmi életben sem lehet ez másként, mint a természetben. Bármint iparkodjék is a kísérletező természettudós, a kőso sohasem fog másként, mint a hexaedron formájában jegeczedni. A földbirtokon nyugvó arisztokrácia sohasem fog a magántulajdon rendszere, de még csak a hatalma biztosítékául szolgáló nagy földbirtokokat fenntartó kötött-birtokrendszer ellen sem küzdeni.

Vajon egyedül a gazdasági élet adja-e a társadalmi életnek azt az anyagát, a mely a magának megfelelő jogi formát igyekszik létrehozni a társadalomban? Más szóval, egyedül a gazdasági érdek a társadalmi élet jogalkotó tényezője? Távolról sem. Ezt ma már olyanok is elismerik, a kik egyébként melegen rokonszenveznek azzal a társadalmi felfogással, melynek a jogrend fejlődésének okaira vonatkozó elmélete materiális történelmi világnézet név alatt ismeretes.¹ A köz-

¹ Azon idevágó újabb magyar társadalombölcseleti irodalomból, mely a történelmi materializmus gazdasági tanításaival rokonszenvez, csak Jászi Oszkár-ra hivatkozom, a ki *Művészet és Erkölc* című munkájában (Budapest 1904.) az ember erkölcsi életéről szólva hibáztatja a történelmi materializmus legtöbb theoretikusának eljárását, kik az erkölcsi problémát a gazdaságinak megoldásával teljesen elintézettnak vélik. (37. lap). Vele együtt mi is azt tartjuk, hogy a gazdasági momentum a leghatékonyabb változtató tényezője a kriminálstatisztikának. De egyet értünk vele teljesen abban is, hogy helyes erkölcsi nevelés és helyes gazdasági rend együtt e statisztikában még teljesebb eredményekre vezetne. (38. lap). — A történelmi materializmus állam-bölcselete című munkájában (Budapest 1902.) ugyanezt a felfogást vallja.

Persze az ellentétes felfogás sem marad tekintélyes védők nélkül. Csak a leghiresebbre, *Loria*-ra hivatkozom, kinek *Les bases économiques de la constitution sociale* című munkája (a második francia kiadást idézem, Páris, 1893.) első részében (13—74. lapok) az erkölcsöt gazdasági alapokon magyarázza.

vetetlenül nem anyagi jelenségek, mint tanultság, vallás, erkölcs, földrajzi, éghajlati viszonyok, stb. a melyek mind társadalmi tünetmények, a gazdasági élet okai mellett ható mozzanatok gyanánt szerepelnek a jogalkotásban.

Viszont azok is, a kik azt tartják, hogy a társadalmi fejlődésben nem annyira anyagi, mint inkább szellemi, erkölcsi törvények érvényesülnek, szóval a spiritualisták is elismerik, hogy a gazdasági élet fejleményeit nem lehet a társadalmi fejlődés, tehát a jogfejlődés menetére kiható tényezők közül sem kizárni.

Mi azt hiszszük, hogy a jogrend fejlődésére kiható összes és az imént példálózva felsorolt okok között is elsőrangú szerepet játszanak mindig a gazdaságiak. De különben is tételünk értékét nem csökkenti az a körülmény, hogy nem egyedül a gazdasági élet a jogalkotás ható tényezője. A gazdasági okok mellett ható egyéb tényezők figyelemre méltatása nem homályosítja el azt a tényt, hogy a viszony gazdasági élet és jogi rend között olyan, mint anyag és forma között.

Ennek a jórészt deductiv okoskodás útján felállított tételnek igazságot az inductiv kutatás is kellőképen bizonyítja.

A jogfejlődés tanában — akár értsem jogfejlődés alatt a «történeti» kifejlődést, akár a Darwin-Spencer értelmében vett «evolúciót» — mondhatnók általánosan elfogadott és éppen az emberiség, az egyes nemzetek gazdasági, politikai és jogi történetének összevetett tanulásaiból nyilvánvaló, beigazoltságánál fogva kevésbé vitatható tény, hogy más, szintén társadalmi jellegű közreható okok mellett elsősorban mindenütt és mindenkor a gazdasági élet követelményei szabják meg a mindenkori jogrend kialakulásának az útját. Az eltérés a felfogások között tárgyunk tekintetében inkább csak az, hogy a történeti álláspont spiritualis meggyőződésével nem hajlandó a jogrend kialakulására ható okcsoportok közül a gazdaságiakat kiemelni és a többivel szemben nyomatékosabb voltukat elismerni, míg az evoluzionista felfogás, főleg ha álláspontja materialisabb és társadalompolitikai célzata is az, hogy a társadalmi élet gazdasági oldala kidomboríttassék (szocializmus), a gazdasági okokat sokszor (de nem mindig) tulságosan is hangsúlyozza.

Az ellentétes társadalombölcseleti nézetek különbségeinél tárgyunk szempontjából sokkal jobban érdekel bennünket az, a miben ezek az eltérő felfogások megegyeznek, s ez az, hogy mindnyájan elismerik a gazdasági momentumot fontos ható tényezőnek a társadalmi fejlődésben.

Azok a történeti munkák, a melyek nem hagyták oknyomozó eljárásuk közben a gazdasági tüneteményeket figyelmen kívül, közfelfo-

gás szerint a történettudomány legjelesebb termékei. Találkozunk tárgyunkra vonatkozó érdekes részletkutatásokkal is az irodalomban. Thorold Rogers¹ például a világtörténelem nevezetesebb eseményeit igyekszik gazdasági ható okaira visszavezetni. Loria a társadalmi fejlődést, közelebbről az erkölcs, a jog, a politikai élet kialakulását magyarázza gazdasági alapokon.² A tudományos szocializmus álláspontjáról itt ujabban nem is kell szólnunk. Ezek az irányzatok igaz mind tulzottak, vagy legalább is egyoldalúak tanításaikban. De azért az igazságnak valamely magját alig fogja tőlük valaki is eltagadni. Rogers egyoldalú, de igaz. Választott tárgyának természete készteti már erre az egyoldalúságra. A világtörténelemnek főleg azon eseményeit vizsgálja, a melyekbe Anglia és a múlt századok nagy kereskedő-nemzetei irányzólag szóltak bele. Ezeknek a hódító politikája mindig kereskedelmi célokat szolgált, a melyek mögött a gazdasági indokok nyilvánvalók és könnyebben mutathatók ki, mint bármely más történeti ténynél. A mennyire egyoldalú lesz tárgyánál fogva Rogers, ugyanannyira vagy még jobban tuloz társadalombölcseletének sajátos célja miatt Loria és a «materialistische Geschichtsauffassung».

De akár mennyire tulzottak legyenek is e felfogások, ma már egyértelműleg tudjuk, hogy nem az a tovább fürkészhetetlen kor- és népszellem alkotja a jogot, a melyről eredetileg a történelmi iskola beszélt. Ma már ezt a korszellemet ellemezzük, keletkezését ható okaira bontjuk fel, s az okok között nagy nyomatékú gazdaságiakat találunk. Azok is, a kik a népszellemnek a nemzetek társadalmi továbbfejlődésére való hatását hangsúlyozzák, elismerik, hogy ez a «szellem» csak mintegy általános irányítója a fejlődésnek, a melynek keretein belül a társadalmak s ezeknek körén belül megint az emberek hozzák létre az intézményeket, a jogot. Elismerik egyuttal azt is, hogy ez a társadalom jogalkotó törekvése közben saját felfogása szerint magyarázott érdekeit sem téveszti szem elől, érdekeit nézi, a melyek között — mondhatjuk — legnagyobb súlylyal a gazdasági esik latba. Az oknyomozó jogtörténelmek ma a gazdasági tünemények figyelembevételével nyílik leghálásabb tere a társadalmi fejlemények kutatására és magyarázatára. Magukat az ugynevezett nemzeti sajátságokkal bíró jogintézményeket is egészen más szemmel nézzük, lényegüket jobban értjük meg, értéküket jobban méltányolhatjuk, ha a létrehozójukul végső ok gyanánt sokszor emlegetni szokott nemzeti génusz mögött felkutattuk az okok

¹ The Economic Interpretation of History. London, 1888.

² Id. m. Első részében az erkölcs, második részében a jog, harmadikában az alkotmányi szervezet gazdasági alapjait és okait vitatja.

gyanánt sokkal erősebben, mert eredetileg ható gazdasági élet követelményeit. Más társadalmi természetű ható okok mellett a gazdaságiak teremtik meg ezt a nemzeti szellemet is. Azon írók között, a kik a társadalmi, jogi, politikai, nemzeti élet kialakulását nem pusztán anyagi, hanem szellemi és erkölcsi szempontokból vizsgálják csak Conchára hivatkozunk, mert ő volt az, a ki a nemzeti géniusz fogalmát, az említett értelemben tovább magyarázta s ezzel a történeti iskolának e sokáig üres fogalmát kézzelfogható, termékeny állambölcséleti kategóriává tette. Ő tartózkodik attól, hogy közvetlenül és végeredményben ennek tulajdonítsa a jogalkotásnak, a szervezett állami élet kialakításának szerepét a társadalomban.¹

Nem állítjuk azt távolról sem, hogy a jogrend a törvényhozó által feltétlenül oktroyáltatnék a társadalomra. De azt valljuk, hogy a jogalkotás érdekküzdelmek eredménye és hogy ez az eredmény az erősebb érdekek diadala. Csakhogy ezek az érdekek a társadalom nagyobb rétegében keletkezvén és élvén csakis közvetett uton hatnak oda, hogy kielégülést találjanak a törvényhozó munkájában. Sokféle érdek és törekvés, szellemi és anyagi küzd egymás mellett és egymás ellen érvényesülésért és keres a megalkotandó jogrendben védelmet. Nagyon bajos figyelemmel kíséni, hogy ezen érdekek közül melyiknek a hatása legerősebb; de az valószínű, hogy a gazdasági érdek mint olyan, mely a társadalom, illetve az érdekelt társadalmi réteg fennmaradását első sorban biztosítja, hiszen ez szerzi meg a létezés szükséges anyagi alapját, nem marad nyomaték tekintetében a többi mögött, hanem első sorban követeli, hogy a jogalkotók részéről figyelembe vétessék.

A fejlődő gazdálkodás a jogalkotás közben ki akarja magának kényszeríteni azt a jogformát, a melyben hatalmát szabadon és legerősebben érvényesítheti. A már érvényesülő gazdasági nyomaték pedig olyan jog, olyan forma mellett harcol, a melynek segítségével hatalmát fenntarthatja, megerősítheti.

Minden társadalomban a gazdaságilag erősebb osztály van a nagyobb hatalom birtokában. Ezt a tényt éppen az illető osztálynak nagyobb gazdasági erején felépülő nagyobb értelmisége is indokolja.

¹ Szerinte a «nemzeti géniusz az emberi rendeltetésnek, az emberre jónak, hasznosnak, szépnek, sajátos majd öntudatos, majd ösztönszerű képze, a mely az emberiség egy szervesen összefüggő részét cselekvésében irányozza». (Politika, I. Budapest, 1895. 218. lap.) A hasznos szó e meghatározásban az ő terminológiája szerint a gazdasági érdekek felel meg. A politika tárgyát is így határozza meg: «azon módosulások törvényeinek tana, melyeket az emberi élet különböző vallási, bölcselmi, erkölcsi, jogi, gazdasági, végességi tényezőinek, egymásra hatása szül». (U. ott: 8. oldal.)

Ez a gazdaságilag erősebb osztály a politikai hatalom birtokában olyan jogrend mellett küzd, a melylyel kedvező helyzetét fenntarthatja sőt magát abban meg is erősítheti. A magántulajdoni rend megalakítását, fenntartását ez a tény magyarázza a legkézzelfoghatóbban. De nem kell ilyen messze, a társadalmak keletkezésének idejéig, tehát egészen addig visszamenni, a mikor ez a tulajdoni rend kialakul. Ha valamely mai nép társadalmi fejlődésének történetét a közelmúltban vizsgáljuk, ott is meg fogjuk elsősorban találni a társadalmi fejlődésre ható okok között, a társadalmi küzdelmek folytán előállt társadalmi viszonyok és jogi alakulatok mögött a gazdaságiakat. Példaként csak az Angliában a XVIII. század folyamán lejátszódott nagy gazdasági forradalomra hivatkozom. Itt szemelláthatólag mutatkozik az összefüggés a gazdasági momentumok és a kifejlett társadalmi és részben jogilag is szabályozott alakulatok között, a mint ezt legjobban Toynbee¹, Rogers², Gibbins³, Held⁴ és Schulze-Gäwernitz⁵ munkáiban találja feltárva az olvasó.

A mily kevésbé új igazság gyanánt tekinthetjük, ma már azt a tételt, hogy a gazdasági élet jelenségei egyéb ható okok mellett a társadalom életének s annak minden termékének megalkotásában fontos, szinte elsőrendű szerepet játszanak, éppen úgy felismertük ma már azokat a módozatokat is, a melyeknek segítségével a gazdasági ok a társadalmi élet fejlődésére s így a jogalkotás menetére is kihat. A gazdasági ok hatása a jogi rendre közvetlen, a mikor a társadalom a gazdasági ok kényszerítő hatása alatt úgy alkotja meg a jogot, a mint az a gazdasági élet kívánalmának tevőleges vagy nemleges irányban megfelel. A társadalom vagy ki akarja kényszeríteni a bizonyos irányu gazdasági fejlődésnek kedvező jogot, vagy utját akarja a jogi rendezéssel bizonyos más irányu gazdasági fejlődésnek vágni. Ez a két törekvés lényegében egy, csakis irányában különböző. De közvetve is kihat a gazdasági élet a jogi rend alakítására, a mikor a nélkül, hogy közvetlenül vonná maga után az anyagi vagy alaki jog változását, gazdasági hatásokat idéz elő, vagy olyan egyéb természetű erkölcsi, szellemi és más hasonló okoknak lesz kifejlesztőjévé vagy legalább előmozdítójávé, a melyek végeredményökben a társadalom egész életének s így majd a jogi rendnek változására is közrehatnak.

¹ Industrial Revolution. London, 1887.

² Six Centuries of Work and Wages. London, 1884.

³ Industrial History of England. London, 1891.

⁴ Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. Leipzig, 1881.

⁵ Zum socialen Frieden. Darstellungen der socialpolitischen Erziehung des englischen Volkes im 19-ten Jahrhundert. Leipzig, 1890.

III.

A gazdasági élet és a jogi rend viszonyának az az oldala, a melyet eddig vizsgáltunk, t. i. a gazdasági ok hatása a jogi rend kialakulására csak a gazdasági tünetményeknek társadalmi szempontból való fontosságát tárta elénk, de nem vetett nagyobb világosságot a gazdasági tünetmények különös természetére. És ez természetes is. A gazdasági tünetmények csak konkrét megvalósulásukban, mint gazdasági érdekek hatnak ki a jogi rend alakulásra. Az egyes tünetmények természete a jogi rendre való hatásuk vizsgálatánál éppen ezért szóba sem jöhetett. Vizsgálódásaink eredményeként csak azt láttuk, hogy a gazdasági tünetmény mint a társadalmi élet egyik jelensége részben legalább kulcsul szolgálhat a jogi élet magyarázatához. Nézzük, kapunk-e ilyen vagy hasonló támasztékot a jogi rendben a gazdasági tünetmények magyarázatára? Vizsgáljuk a bevezető sorainkban említett viszony másik oldalát, azt a hatást, a melyet a mindenkori jogi rend fejt ki esetleg a gazdasági élet kialakulására.

Ugyanannak a ténynek hangsúlyozásából indulhatunk ki itt is, mint a melynek igazságát tételünk első részének megvilágításánál láttuk. Ott a társadalom szerves mivoltából következtetve azt mondtuk, hogy a gazdasági életnek szükségképpen kell a társadalom jogi rendjére hatással lennie, mivel mind a kettő a társadalom terméke, egyugyanazon anyag további produktuma. Itt csak meg kell fordítanunk a tételt, a nélkül, hogy az így elénk kerülő állítás igazságában, ha a társadalom szerves természetéről, részeinek szerves összefüggéséről alkotott felfogásunkhoz nem akarunk hűtelenek lenni, — kételkednünk volna szabad. Az említett tétel megfordítottja pedig így hangzanék: Más tényezőkkel egyetemben a mindenkori jogi rend hozza létre a gazdasági élet tünetményeit, illetve működik legalább közre a társadalom gazdasági életének kialakításában. Az állítás valószínűsége első pillanatra nagyon tetszetős. Ok gyanánt itt is a társadalom életének szerves természete szerepel, mely produktumainak kölcsönhatásában is kell, hogy érvényesüljön. Ezt az okadatolást, mint már említők, elfogadhatjuk akkor is, ha az organikus iskola szertelen tulzásait nem tesszük is magunkéivá.

Közelebbről szemügyre véve azonban ezt a megfordított állítást, feltétlen igazságához kétség fog férközni. A gazdasági életet úgy jellemeztük, mint a mely vele együtt ható egyéb okok mellett a jogi rend létrehozásán működik közre. A gazdasági életet tehát mint okot állítottuk oda az okozat gyanánt szereplő jogi renddel szemben. Az okozat pedig nem lehet oka ugyanannak az oknak, mely őt létrehozta. A logika

tehát, úgy látszik, mintha ellentmondana annak az állításnak, a melyet a társadalom szerves természetéből okoskodva megkoczkáztattunk.

Könnyen fogunk azonban kivezető utat találni ebből a dilemmából, ha azt az egymásutánt is figyelembe vesszük, a melyben gazdasági élet és jogi rend társadalmi jellegű hatásaikat egymással szemben éreztethetik. Azt már láttuk, hogy eredetileg a gazdasági élet hat közre a jogrend kialakulására. A kialakult jogrend tehát csak azzal hathat vissza a gazdasági életre, hogy ennek a gazdasági életnek *további* kialakulását, fejlődését befolyásolja, irányítja. A gazdasági élet az az eredeti jelenség, mely a társadalom keletkezésével egyidejűleg állván elő, a társadalmi élet más jelenségeivel, mint alkotó tényezőkkel együtt hat ki a jogi élet rendjének megteremtésére.¹

A társadalmi fejlődés későbbi folyamán, a mikor valamelyes jogrend kialakulása már megtörtént², tüstént előállhat tehát a jogi rend hatása a gazdasági életre. Ez a hatás a mondottak szerint nem mutatkozhatik abban, hogy átalakítsa ugyanazokat a gazdasági jelenségeket, a melyek éppen őt hozták létre. A termelő képességgel megáldottak termelését és szerzését, e folyamatok gazdasági törvényeit például nem fogja módosítani az a kikényszeríthető tulajdonjogi rend, a mely az egyesek szerzeményét, azoknak birtokában védi, a kik éppen e szerző tevékenységükre való tekintettel egy ilyen védő jogi rend kialakulása mellett harcoltak. Hanem csak abban mutatkozhatik, hogy a jogi rend a

¹ A hatások sorrendjénél természetesen nem az időrendbeli egymásutánkövetkezés, hanem a logikai feltételezettség a fontos. Ebben az értelemben mondja Stammler, *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*, Leipzig, 1896. cz. munkájában, hogy a jogi rend előbb van, mint a gazdasági élet, hogy a jogi rend a gazdálkodás feltétele, a mely nélkül nincs gazdálkodás, hanem a mely a társadalommal együtt a gazdasági életet is megteremti. A logikai prius-nak ebben az értelmében mondjuk mi éppen a gazdasági életet a jogi rend egyik okának. Tényleg a való életben a gazdasági és a jogi momentumok egymás mellett szerepelnek, egyugyanazon időben hatnak egymásra. Így értelmezi ezt Simmel is Stammler könyvéről írt bírálatában (*Zur Methodik der Socialwissenschaft, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, XX-ter Jahrgang, zweites Heft, 1896. 228—229. lapok*), mikor Stammler felfogását így jellemzi: «Die sociale Wirtschaft bringt das Recht so wenig hervor, dass dieses vielmehr zum Grunde liegen müsse, damit es überhaupt eine sociale Wirtschaft gebe. Natürlich ist dies nicht im Sinne zeitlichen Vorhergehens gemeint; die historische Wirklichkeit sei vielmehr ein unmittelbares Zusammen technisch-materieller Produktion und rechtlicher Regelung. Aber diese letztere sei das *logische Prius*».

² Az megint nagyon vitás kérdés, hogy ez mikor következik be. Megfejtése szorosan összefügg az állam keletkezéséről alkotott felfogásunkkal. Mi azt hisszük, hogy a mikor kikényszeríthető jogi parancsok alatt áll a társadalom, már álammal van dolgunk. Tárgyunk szempontjából különben ez a vita érdektelen.

jövőben a termelés, a szerzés után bekövetkező gazdasági jelenségekre hat ki módosítólag, sőt esetleg arra is közrehat, hogy a gazdasági életnek ebben a szakában közvetlenül ő hozzon bizonyos gazdasági jelenséget létre. Az a jogi rend például, mely a szerzett jószágokat a magántulajdonban védi, a termelés eredményeként előálló hozadékból már társadalmi jövedelmet alkot és ezt úgy osztja meg, a mint ez ilyen jogi rend nélkül nem történnék.

Hogy azonban megtudhassuk, hogy csakugyan minő a jogi rendnek a gazdasági életre való hatása, külön kell az egyes gazdasági jelenségeket, melyek különböző természetűeknek megfelelően különböző törvények uralma alatt állanak, a jogi élet rendjének reájuk vonatkozó hatása szempontjából vizsgálni. A gazdasági jelenségek terén tudniillik nem állunk egy olyan homogén természetű társadalmi jelenséggel szemben, mint a minő például a jogi rendezés, a mely, bárminő legyen is tartalma, mindig a társadalom fölé helyezett kényszerhatalomnak compulsiv megnyilatkozása.

A természetes egymásutánt szem előtt tartva, azokat a jelenségeket vesszük előbb szemügyre, a melyekkel a gazdasági élet megindul. Ezek indítják meg azt a gazdasági életet, a mely az előbbiek szerint különös jogi alakulásokat hoz létre. Nézzük tehát a kialakult jogi rendnek ezekre a jelenségekre vonatkozó hatását. Ezek a gazdasági élet legeredetibb, legegyszerűbb jelenségei, a melyek éppen ezért hatásaikban is legjobban ellenőrizhetők és abból a szempontból is alaposan vizsgálhatók, hogy a társadalom gazdasági életében minő ható okok eredői gyanánt állanak elő.

Tekintsük mindenekelőtt a hiányérzetet és az ezzel mindjárt kapcsolatban fellépő, vele rendesen társuló szükségletérzetet¹ mint azt a psychophysikai ingert, melylyel a gazdasági élet megindul. Ez is társadalmi életnyilvánulás, hiszen a legtársadalmibb tüneménynek, a gazdasági életnek megindítóját keressük joggal benne. Felesleges volna tehát tagadni, hogy az összes társadalmi tüneményeknek, mindazoknak a jelenségeknek, melyek a társadalom termékei, hatásuk van reá. Így a mindenkori jogi rend, mint szintén társadalmi jelenség csakúgy hozzájárulhat a szükségletérzet kialakulásának módjához, mint bármely más társadalmi jellegű tünemény: erkölcs, vallás, képzettség, műveltség, természeti, éghajlati viszonyok, stb. A hol például a magántulajdoni jogrend egyesek kezében nagyobb vagyonokat hagy összegyűlni,

¹ Bővebben erről I. Kraus, Das Bedürfnis. Ein Beitrag zur beschreibenden Psychologie. Leipzig, 1894. Ez a munka a szükségletérzetet gazdasági szempontból elemzi.

illetve gyűjt is egyenesen össze, ott a társadalom egy részében a szükségletkielégítés nagyobb lehetősége a szükségletek törvényeinél fogva (kapcsolódásuk, változásuk, finomodásuk, átszellemülésük stb.)¹ nagyobb hiányérzeteket, változatosabb tárgyú szükségletérzeteket fog közvetett uton életre kelteni, mint a társadalom másik részében, a mely vagyon híján a szükségletkielégítés kisebb lehetőségével rendelkezik.

De tévedés volna azt hinni, hogy ez a magántulajdoni vagy más jogi rend a szükségletérzetet egyenesen létrehozza, vagy távolról is csak létföltételül szolgál. A hiányérzetet, a szükségletérzetet éppen úgy tapasztalja a vagyonos, mint a vagyontalan. Egyikében sem némítható el, egyikében sem hozható létre jogi parancscsal. A hiányérzet, a szükségletérzet éppen úgy megalakul az ember bensejében a magántulajdon vagyonjogi rendje mellett, mint a szocializmus köztulajdon rendjével bíró államában. Oka ennek az, hogy ezek az érzetek alapjukat a társadalom gazdasági életében, az emberek gazdálkodó természetében, illetve ennek is pszichikai vonatkozásaiban keresik. Szóval a hiányérzet és a hozzá kapcsolódó szükségletérzet eredeti, a jogrendtől létében független gazdasági jelenség, a mely tisztán a gazdasági jelenségvilág körében birja természeti és lélektani alapjait.

A gazdasági élet terén szereplő ösztönök mint a gazdasági életnek szintén benső, lelki alapjai tárgyunk szempontjából a szükségletérzettel mindenben hasonló természetű jelenségek. Feltétlenül gazdasági tünetények, hiszen a gazdálkodást irányítják, s így mindenesetre a társadalmi élet termékei is. De a társadalom termékei abban az értelemben is, hogy kialakulásuk mikéntjére, módosulásukra, fejlődésekre kihat az erkölcszerű közfelfogás, a melyet más társadalmi természetű tényezők mellett a kialakult jogi rend is terel egyik vagy másik irányba és ugyancsak ez szilárdít is meg. De egyuttal eredeti jelenségei is a gazdasági életnek; mert jelentkezésök, szerepük a gazdasági életben teljesen független a jogi rendtől. Ahhoz, hogy ösztönök keletkezzenek bennünk, nincsen jogi rendre szükség. A már kialakult gazdasági ösztön pedig egyformán fog hatni akár magántulajdoni, akár például köztulajdoni jogi rend mellett. Mindig ugyanabba a maga sajátos irányába fogja terelni az ember gazdálkodó cselekvőségét. Akármilyen legyen a jogi berendezés, a gazdasági élet terén rendesen szereplő ösztönök — két nagy csoportba, az egoisztikus és altruisztikus ösztönök csoportjába szoktuk ezeket rendesen osztani — egyformán fognak hatni a gazdálkodás közben. A jogi rendezés nem hívhatja az egyiket az emberben létre; éppen így nem nyomhatja el a

¹L. A gazdasági élet elemi jelenségei, Budapest, 1901. cz. könyvem 51—85. lapjait.

másikat sem. Ezek alapjaikat mélyebben, az ember társas gazdálkodó természetében keresik, nem a jogi rendben.¹

A kik a gazdálkodás körét csak az anyagiakra, a kézzelfoghatóra, a láthatóra akarják szorítani s e felfogásukkal kapcsolatban a gazdasági élet pszichikai alapjait is mint nem gazdasági jelenségeket ki akarják küszöbölni a gazdaságtan köréből, illetve nem akarják abba belevonni, azok az eddig elmondottakban nem fogják annak bizonyítékát látni, hogy a jogi rend egyebek mellett nem alapföltétele a gazdasági életnek.² Vegyük tehát a gazdasági élet külsőleg is érzékelhető jelenségeit szemügyre, a melyektől senki sem tagadja meg gazdasági természetüket.

Tekintsük mindjárt a jószág fogalmát. Jószág szerintünk mindaz, a mire a gazdálkodó társadalom figyelmét gazdálkodás közben irányítja, mindaz a mi a gazdálkodó alanyok szükségleteinek kielégítésére alkalmas. Akár fogadjuk el ezt a meghatározást, akár élünk a régi individuális-liberális közgazdaságtan magyarázatával, mely szerint csak a szükségletkielégítés anyagi eszközei viselhetik a jószág nevet, egyértelműleg el kell fogadnunk azt, hogy csak a társadalmilag gazdálkodó ember egyénisége, egyéni szükséglete szabja meg valaminek jószági mivoltát. A jogi rend valamit gazdaságilag hasznossá, értékessé és így jószággá sem tehet. Viszont semmiféle jogi rendezés, a legradikálisabb kommunista államé sem fogja mondhatni azt, hogy a mivel az emberek szükségletüket kielégíthetik, megszűnik jószág lenni. A jogi rend kizárhatja azt a forgalomból, de hogy az iránt az emberek szükségletet ne érezzenek, hogy azt jószágnak ne tekintsék, hogy az után ne törekedjenek, ha másként nem lehet, a jogrend megkerülésével, azt elérni nem fogja. A jogi rendezés pl. a kenyeret, a vizet nem

¹ A gazdasági élet terén szereplő ösztönökről bővebben l. *Wagner* Grundlegung der Politischen Oekonomie. Erster Theil, erster Halbband. Leipzig, 1892. Erstes Buch: Die wirthschaftliche Natur des Menschen 70–137. lapok; *Schmoller*, Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Erster, grösserer Theil. Leipzig, 1900. II. Die psychischen, sittlichen und rechtlichen Grundlagen der Volkswirtschaft und der Gesellschaft überhaupt: 6–75. lapok.

² Abba a nagy vitába itt nem szólhatunk bele, hogy hol vannak a gazdasági életnek és így a gazdaságtannak is a határai. Csak megemlítjük, hogy spiritualista írók is vallják a régi individuális-liberális felfogást (pl. *Concha*, id. m. 148. lap.) Egészen más célzatokból vallják ezt a felfogást olyan írók, a kik az újabb közgazdaságtan eredményeit nem akarják elismerni (*Platter*: Grundlehren der Nationaloekonomie. Kritische Einführung in die sociale Wirtschaftswissenschaft. Berlin, 1903. 1–28. lapok.) — A magunk felfogását az ethikai iskola ingadozó álláspontjával szemben is a már többször említett *Elemi Jelenségek* cz. könyv jószágtanában fejtettük ki. (101–111. lapok.)

zárhatja ki a jószágok sorából, addig a míg a kenyér alkalmas lesz az éhség és a víz a szomszág kielégítésére. Az aranyak addig, a míg alkalmas marad a szükségletek kielégíthetésének közvetítésére, tehát a míg egy más gazdasági módozat ennek a közvetítésnek alkalmasabb formáját nem nyújtja, jószági mivolta mint forgalmi eszközé el nem törölhető. Éppen így van ez fordítva is. A jogi rend egymaga valamely magában értéktelen tárgyat nem ruházhat fel jószági tulajdonsággal. Legjobb példa erre a papírpénz, de a jogrend által fizetőképességgel felruházott pénzpapírok is egyáltalán. Hogy ezeknek a gazdasági élet csakugyan értéket tulajdonítson, tehát gazdasági jószági mivoltukat elismerje, ahhoz a jogi rendnek egy gazdasági jelenség közremunkálására van szüksége. Egy gazdasági jelenségnek kell ehhez alapul szolgálni. Ezen építheti csak fel a jogi rend a maga óhajtott és őrzött állapotát, a papírpénzgazdálkodást. Mihelyt és a mily arányban ez az együttható, eredeti gazdasági jelenség, a jogi szabályozásnak ez a gazdasági alapja, a jelen esetben a hitel, kilép annak az összetett gazdasági jelenségnek köréből, a melyet a papírpénz, ill. a fentemlített pénzpapírok forgalmának mondunk, tüstént s ugyanabban az arányban szűnik a papírpénz jószági minősége, a mit a papírpénz disagiója mutat azokkal a tárgyakkal szemben, a melyeket az élet, mert a szükségletek kielégítésére alkalmasak maradtak, továbbra is gazdasági jószágoknak ismer el.

Az érték, ez a legjellegzetesebb gazdasági jelenség sem keresi alapjait a jogi rendben. Magát az érték lényegét itt nem elemezhetjük, ez nagyon messze vezetne.¹ De tárgyunk szempontjából nincs is erre az elemzésre szükség. Csak a következőket tartsuk szem előtt: Az érték nem bennrejlő tulajdonsága a jószágoknak, hanem csak egy a jószágok mellett feltűnő, accessorius jelenség, a mely csupán akkor mutatkozik, mikor a jószág a gazdálkodó alanyval szembe kerül. A mint gazdálkodó alany nélkül nem volna jószág, úgy nem léteznék gazdálkodó alany nélkül hasznossági és értékviszonylat sem. Azok a nagyon finom jelenségszálak pedig, a melyekből az érték nevezetű viszonylat szövődik, részben gazdaság-psychikaiak, részben tárgyiak. Psychikaiak s így alanyiak, a mennyiben a gazdálkodó egyénből indulnak ki, tárgyiak a mennyiben a szükségletek kielégítésére alkalmas tárgyak sajátságai-ból erednek, illetve ezekhez vezetnek el a gazdálkodó egyént. Azt már láttuk, hogy a jogi rend saját erejéből sem a társadalomban gazdál-

¹ Az érték fogalmáról bővebben szólok A Gazdasági Élet Elemi Jelenségei Budapest, 1901. cz. könyvem 111—122. lapjain és az Értékről cz. tanulmányomban, mely a Közgazdasági Szemle 1898. évi folyamában jelent meg. Az alábbiakban is teljesen az e két helyütt kifejtett alapokon állok.

kodó egyén szükségletérzetét, sem a szükségletkielégítésre alkalmas jószágokat kénye-kedve szerint nem hozhatja létre. Ha pedig az értéknek e két tényezőjére nem folyhat be megalkotólag, akkor e tényezők eredménye is független lesz tőle. Más tényezője ugyanis az értékjelenségnek e kettőn kívül nincsen.¹

Igaz, a jogi rendezés a szükségletek kielégítésére alkalmas jószágok körét, mint már szintén láttuk, szűkítheti vagy tágíthatja, a mikor elvonja a gazdálkodó egyén elől azt, a mire ennek szükségletérzete irányul. De ezzel távolról sem akadályozhatja meg azt, hogy a gazdálkodó egyén értékbecslése az előle elvont tárgyak iránt fenn ne maradjon. Sőt ellenkezőleg a szükségletet érző gazdálkodó egyén az ilyen jószág értékét még magasabban fogja becsülni a jogi parancs folytán megváltozott kereslet és kínálati viszonyok behatása alatt. A jogi rend így igaz, egyéb társadalmi hatású tényezők mellett hozhat létre változásokat, persze csak nagyon közvetve (a forgalmi jelenségek útján)² a társadalom gazdálkodása közben mutatkozó értékbecslések *mértékében*. De magát az érték gazdasági jelenségét; azt a viszonylatot, a melynek formájában előtűnik az értékfogalom megjelenik, sem létre nem hozza, sem keletkezésében elő nem segíti. A jogi rend megszüntetheti a jószágok szabad forgalmát és ezzel lehetetlenné teheti a cserét, a mely kétféleértékelő folyamaton felépülő összetett gazdasági jelenség, de nem vonhatja ki az érték fogalma alól a talajt. Éppen olyan kevésbé teheti ezt, mint a hogy nem a csere lehetősége eredményezi az érték fogalmát, hanem az a viszony, a mely a gazdálkodó társadalomban az egyén és az ennek szüksége kielégítésére alkalmas és ismert jószágok között bárminő jogi rend mellett ettől függetlenül éppen a szükségletkielégítésre való alkalmasságuk miatt egyaránt fennáll.

A társadalom figyelmét a gazdálkodás közben a szükségletérzet azért fordítja a jószágokra, hogy ezeket az ember szükségleteinek kielégítésére felhasználja, a mint rendesen mondani szokták, elfogyasztja

¹ *Stammler* például, ki a gazdasági élet és jogi rend egymásra való hatásának kérdésében velünk ellentétes álláspontot foglal el, az értékfogalomról ezt mondja: «Man streiche das Privateigenthum unserer heutigen Rechtsordnung und entferne in Gedanken die Möglichkeit eines rechtlich bindenden Tauschgeschäftes, zu dessen Innehaltung der Kontrahierende in normiertem Zwange verbunden ist, und der Wert in dem seither gesuchten Sinne ist gleichfalls ohne alle Bedeutung geworden.» (id. m. 203. lap.) Állítását csak úgy tudja fenntartani, hogy a mint e sorokból is látszik, az érték helyett az ár fogalmát magyarázza. De ez már nem tisztán elemi jelenség. Lásd alább (IV.)

² Ezekről alább (49–51. lapok) szólunk.

és ezzel szükségleteit kielégítse. A szükségletek mérve, köre szabja meg elsősorban azt, hogy a gazdálkodó egyén figyelmét a fogyasztás szempontjából mire irányítsa. A fogyasztás tényét, irányát, célját, minden jellemzőjét éppen ezért azok a törvények szabják meg, a melyek a szükségletérzetek keletkezését, szerepöket a gazdasági életben okozzák. A jószágok használatának, a fogyasztásnak egész gazdasági jelenséggé így tisztán eredeti gazdasági törvények uralma alá kerül.

De a fogyasztást meg kell előznie, legalább a magántulajdon vagyoni jogi rendje mellett a szerzésnek, a mi bizonyos meghatározott jogi korlátok között történik. E korlátok éppen a jogi rend hatásaként egyik gazdaság körében a használható jószágoknak nagyobb, másikban kisebb készletét fogják összegyűjtve tartani. Ezek a készletek azok, a melyeket a gazdálkodó egyén a jogi rend védelme alatt szerzett magának, s ugyancsak ezen készletek azok, a melyekből a szükségletek kielégítésének kell történnie. A jogilag védett készletek különböző nagysága már most azt okozza, hogy az egyik gazdaság többet fogyaszthat, mint a másik. Ennyiben a jogi rendnek, mely az embert, midőn az szükségleteit ki akarja elégíteni, ezekre a szerzett jószágaira utalja, közvetett behatása van a fogyasztás mértékére. De a jogi rend így közvetett módon is csak szabályozza, bizonyos irányban korlátok közé szorítja, mértékileg megszabja azt, a mi a társadalomban a gazdasági élet eredetibb törvényénél fogva ugyanis föltétlenül bekövetkeznék, t. i. a fogyasztást, a jószágok használatát.

A fogyasztás minden megfigyelhető, szabályszerű jelensége a gazdasági élet (közelebbről a szükségletek) törvényeiből meríti életét. Ahhoz, hogy a társadalom jószágokat használjon és ez a fogyasztás meg ne akadjon, a társadalom valamely meghatározott jogi berendezésére egyáltalán nincsen szükség.

A társadalomnak, hogy szükségleteit kielégíthesse, hogy jószágokat ebből a célból használhasson, elő kell állítania azt, a mit fogyasztani akar. Ez az úgynevezett termelés által történik. A gazdaságtan eddigelé a termelés folyamatának jelenségeit vizsgálta a legtüzetesebben. E vizsgálatok eredményeként meglehetősen egyértelműleg tisztában vagyunk ma már azzal, hogy a jószágok termelése a társadalomban három különböző, de egyaránt tevőleges irányban ható tényező közreműködésével történhetik. Egyértelműleg mutatunk ma rá a munkára, mint termelő erőre s a termelés két másik pozitív irányu tényezőjére, a föld termő erejére és a munkaeszközökben, illetve a felhalmazott jószágkészletben rejlő termelő sajátságára. Ezt a tulajdonságot tőkének szoktuk mondani.

Lehetséges, hogy különböző felfogásu egyének egymástól eltérőleg, különbözőképen állapítsák meg a termelő tényezők gazdasági jelentőségét, lehetséges az is, hogy többen sajátos célzatuknak megfelelően szóval legalább tagadják e tényezők közül egyiknek vagy másinak tényezői mivoltát (amikor bár hallgatagon, de mégis elismerik azt, hogy a termelésnél ezekre is szükség van). Azt azonban még senkinek sem jutott eszébe állítani, lett légyen bár az illető a legtúlzottabb liberális felfogásu vagy szocialista gondolkodó, hogy e tényezőket a termelésnél játszott szerepökben nem gazdasági törvények irányítják. A munkamegosztásnak, a tömegtermelés kiadósabb voltának jelenségei mind gazdasági törvények. Éppen ilyen a csökkenő hozadék-képesség törvénye,¹ mely különösen a föld termő erejére alapított termelést, és ilyen a növekedő hozadékképesség törvénye² is, mely főleg a munkaeszközökre alapított termelést jellemzi. Ezek mind tisztán gazdasági törvények.

A megosztott munkának, a tömegtermelésnek eredménye mindig fokozottan nagyobb lesz mint a megosztás nélkül végzett munkáé, mint az elszigetelten kicsiben végzett termelésé. Ez az eredmény mindig mutatkozni fog, akár történjék a termelés a magántulajdoni, akár a köztulajdoni rend mellett. A jobban termő földön a termelés költségei mindig kisebbek lesznek, következésképpen az ilyen földön folytatott gazdálkodás hozadéka mindig nagyobb lesz, mint a rosszabb földterületen üzötté. Ez a tény, nemkülönben a csökkenő termékenység törvénye éppen úgy fogja magántulajdoni, mint köztulajdoni rend mellett jellemezni a mezőgazdasági foglalkozást, mint a hogy az ipari termelésre vonatkozólag is egyformán jellemző lesz akár köz-, akár magántulajdoni rend mellett a növekvő hozadékképesség törvénye és az a tény, hogy az emberi munka termelési költsége aránytalanul nagyobb, mint a géppel üzött termelésé.

A társadalmi termelésnek minden jelensége, minden törvénye ki van véve a jogi rend alakító befolyása alól. A termelésnél még a jogi szabályozásnak az a korlátozó ereje sem ötlük annyira szemünkbe, a melyre a fogyasztás jelenségeinél, de a szükségletkielégítésre alkalmas jószágok fogalmának körénél is rámutattunk. A jószágelőállítás egész társadalomgazdasági folyamatában éppen az itt érvényesülő összeműködő gazdálkodásnál fogva (a termelés mindig sokkal társadalmibb színezetű jelenség, mint a több individualis jellemzőt megőrzött fogyasztás) a társadalom gazdasági életének törvényei annyira előtérbe lépnek, hogy szinte el-

¹ *Marshall*: Principles of Economics, I. London, 1895. 229—251. lap.

² U. ott: 393—400. lap.

nyomják a megalkotott, az embereket egymástól elkülönítő jogi rendnek a termelés folyamatára vonatkozó esetleges közvetett hatásait. Ilyen közvetett hatások lehetnek egyebek közt azok, a melyekkel a jogi rend oda hat, hogy egyes magángazdaságok maguknak a tömegtermelés eredményeit biztosíthatják (kapitalisztikus termelés, különféle kombinációk a termelésnél), vagy a melyekkel a jogi rend különböző munkarendszereket (rabszolgaság, szabadmunkarendszer, stb.) szentesít, olyanokat, a melyek között az általuk végzett munkák s így a termelésnek eredményessége szerint is különbséget tehetünk, vagy végül azok, a melyekkel a jogi rendezés (pl. a köztulajdon rendje mellett) a központilag vezetett és így jobban szervezett termelést s ennek eredményeként a nagyobb foku munkamegosztást és munkaegyesítést és ezeknek már ismert gazdasági előnyeit biztosítja a termelésnek.

A jogi rend azonban csak utat nyithat a társadalomgazdasági termelés törvényeinek jobb érvényesülésre, vagy gátat emelhet annak, hogy e törvények szerint a társadalmi termelés erői szabadon érvényesülhessenek. De a termelés terén új jellemzőket éppen úgy nem hozhat létre, új törvényeket a társadalomgazdasági termelés számára éppen úgy nem alkothat, mint a hogy az egész termelési folyamatnak nem előfeltétele valamely meghatározott jogi rend.

Végigtekintettünk így a gazdasági jelenségeknek hosszabb során, és nem egy olyan gazdasági tünetenyre bukkantunk, a melynek abban az értelemben, hogy a jogi rend constitutív, megalkotó szerepet játszanék a gazdasági jelenség életre keltésében, a jogi rendhez semmi köze sincs.

Ezt különösen hangsúlyozzuk, mert vizsgálódásaink ezen eredményével egy sokat olvasott és joggal magasztalt író büszke kijelentésével jutottunk ellentétbe. Stammler Rudolf írta «Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung» című Lipcsében 1896-ban megjelent munkájában, hogy nincs a világon egy olyan gazdasági jelenség, s ennek megfelelően egy olyan termékeny közgazdaságtani fogalom sem, a mely létalapját ne keresné a mindenkori jogi rendben, sőt a melynek egyáltalán élete volna valamiféle jogi rendezés nélkül.¹

¹ «Die Nationalökonomie ist und kann als sociale Erwägung nichts anderes sein, als die Untersuchung bestimmter einzelner Rechtsordnungen, nach der Seite ihrer concreten Durchführung. — Demjenigen aber, der diese Definition nicht nur im Einzelsausdrucke belästigend zwacken, sondern sachlich abstreiten und leugnen will, ihm stelle ich die Forderung: mir einen einzigen nationalökonomischen Begriff oder Lehrsatz zu nennen, der zur wissenschaftlichen Aufhellung und Erfassung des socialen Lebens der Menschen als solchen beitrüge, und der nicht unter der Bedingung einer bestimmten äusseren Regelung menschlichen Zusammenlebens stünde, also dass er beim Wegdenken dieser konkreten Regelung nicht auch allen Sinn verlöre und in sein Nichts zusammensänke». id. m. 204. lap.

E felfogás alapján aztán Stammler szerint a közgazdaságtan feladata sem lehet más, minthogy egyes jogi rendszereknek gyakorlati keresztülvitelét, e jogi rendszerek által létrehozott, egyedül általuk emberivé és érthetővé tett gazdasági jelenségeknek természetét vizsgálja. A jogi rendszer gyakorlati megvalósítása ugyanis nem más szerinte, mint a társadalom életét kitevő gazdálkodásnak egyedül látható, megfogható formája. Stammler szerint nem a gazdasági élet hozza létre a jogot, hanem ellenkezőleg a jogi rend a gazdasági életet. Szerinte a jogilag berendezett társadalom nyújt csak gazdálkodásra alapot. Jogi rendezés nélkül — így tanítja ő — nincs gazdálkodás.

Azt hiszszük Stammler a történelmi materialismus elleni harcában nagyon is messze ment; az ellenkező tulásba tévedt. Nem látja meg, nem igyekszik felkutatni a társadalmi gazdálkodás igazi lényegét.¹ A mint egyik leghivatottabb bírálója Simmel György nem találja,² nézetünk szerint is joggal kielégítőnek Stammlernek a társadalom magyarázatára felállított fogalmát, úgy az eddig elmondottak alapján a gazdasági élet természetére vonatkozólag adott tanítását sem fogadhatjuk el igaz gyanánt.

Mi az előadottak bizonyosságaként találtunk a társadalom gazdasági életében olyan jelenségeket, a melyeknek a jogrendtől, a társadalom mindenkori jogi berendezésétől elvonatkoztatva is van eleven életük. Ezeket közös névvel a gazdasági élet *elemi jelenségeinek* nevezzük.³

IV.

A gazdasági életnek azon jelenségein kívül, a melyeket éppen azért, mivel létrehozataluk társadalmi munkájába a mindenkori jogi rendnek nincsen beleszólása, elemieknek neveztünk, még egyéb, sajátlagos jelenségei is vannak. Olyanok, a melyeknek életrekeltésénél a jogi rendnek igen nevezetes szerep jut, a melyeknél az összefüggés a gazdasági jelenség és a jogi rend között nagyon szoros, sokkal szorosabb még annál is, mint ahogyan azt Stammler látja.

¹ Ezt világosan mutatja fölnebb már idézett, az értékre vonatkozó magyarázata.

² Zur Methodik der Socialwissenschaft, Schmoller's Jahrbücher, Heft 2, 1896.

³ Az «elemi jelenség» kifejezést nem mi használjuk először ebben az értelemben. Böhm-Bawerk, a mikor a tőkekamatról beszél (Capital und Capitalzins II. 1902, 396. lap), azt mondja, hogy «es stellt sich als eine ökonomische Kategorie heraus, die elementaren, ökonomischen Ursachen entspringt.» A kifejezés legalább csirájában tehát már nála is feltalálható. Az persze egészen más kérdés, hogy mi is elemi jelenségnek fogjuk-e mondhatni a tőkeamatot. Erről a következő (IV.) pontban szólnunk.

Az újabb idők komoly közgazdaságtana, nem kevésbé az individualismusé, mint a szocialismusé, mindig érezte, hogy a gazdasági életnek, különösen pedig a gazdasági jelenségek egy részének van valamelyes kapcsolata a jogi élettel, a társadalomnak akármiféle (ez idő szerint magántulajdoni) alapon nyugvó jogi berendezésével. A hétköznapi felfogás ezt a viszonylatot azzal igyekezett megoldani és magyarázni, hogy a gazdasági életet úgy tekintette, mint a gazdálkodó emberek oly cselekvőségét, a mely a gazdaságtani tudomány által megállapított, illetve helyesebben ezen tudomány által elesett és magyarázott szabályokat a gyakorlati életben alkalmazza, persze az állam által megszabott korlátok között. Ez a «persze az állam által megszabott korlátok között» volt az a megjegyzés, a melylyel a gazdaságtan eleget vélt tenni a felvetett fontos kérdés, a gazdasági élet és a jogi rend kölcsönhatására vonatkozó kérdés megvitatásának és megmagyarázásának.¹

Pedig a kérdés sokkal mélyebbre ható bonczolást érdemel, mert a gazdasági élet legtöbbet vitatott és legeltérőben magyarázott jelenségeinek kulcsa, azt hiszszük, éppen ennek a kérdésnek helyes megoldásában rejlik. Ezek a jelenségek a társadalmi jövedelem megoszlásának tünetényei, a melyek a mindennapi életben már csak azért is mindig élesen szemünkbe ötlének, mert alakulásuk szorosan összefügg a mind égetőbbé váló «társadalmi kérdés» fejlődésének irányával.

¹ Ez a fölfogás különösen a modern társadalmi gazdaságtan második hazájában, Németország közgazdaságtani irodalmában vált uralkodóvá. Megerősítéséhez önkéntelenül is hozzájárult a német főiskolai tanulmányi rend, mely a jogtudomány tanításától elválasztja a társadalmi tudományok művelését. Németországban a nemzetgazda, a ki saját tárgyán kívül meglehetősen széles körű bölcséleti ismeretekre tesz szert, nem foglalkozik a tételes jogászattal és így figyelmét elkerüli a jogtudomány is. Hogy viszont a mai német jogászok nagy többsége éppen így áll szemben a közgazdaságtan tanításaival, arra legjobb példa éppen a már többször idéztem *Stammler*, ki mikor jogi bölcselkedését a gazdasági élet terére is ki akarja terjeszteni, a gazdaságtan nem egy tételének magyarázatánál követ el sarkalatos hibát.

Hazai közgazdasági tudományunk abban a tekintetben, hogy a társadalmi s így különösen a gazdasági jelenségek, néha minő feltételező kapcsolatban állanak a jogi élettel, sokkal egészségesebb és termékeny kiinduló alapot kapott. Míg a legjobb külföldi gazdaságtani szakmunkák (a tanszék-szocialisták irataitól itt eltekintek) megelégszenek azzal, hogy a tulajdonjogról s ennek kiegészítőiről, az élők közti szabad forgalom jogáról és a szabad öröklési jogról csak mint a mai gazdasági rend szükséges alapjairól beszéljenek, addig például *Földes* alapvető gazdaságtani munkájában a tulajdon intézményét keletkezésében teszi vizsgálat tárgyává és nem egy helyütt rámutat azokra a módosulásokra, a melyeket a gazdasági élet szövetségén a jogi rend alakulásának változásai okoznának (Társadalmi Gazdaságtan, I. Budapest, 1901. 82–93. lapok.)

Soraink elején mint elismert tényt említettük meg, hogy társadalmi gazdálkodásunk mai állapota mellett ezen összeműködő gazdálkodás eredménye, a társadalmi termelés tiszta hozadéka, a társadalmi gazdálkodás jövedelme, (a mint röviden ki szoktuk fejezni: a társadalmi jövedelem) a földjáradék, a tőkekamat, a munkabér és a vállalkozói nyereség alakjában oszlik meg a társadalom tagjait tevő egyes magángazdaságok között. Nyilvánvaló, hogy a mai társadalmi rendre van szükség ennek a megosztási folyamatnak az előidézéséhez. A mai társadalom magántulajdont ismerő jogi rendjének kell segítségül jönnie ahhoz, hogy egyesek e jövedelmi ágak szerint részesüljenek a gazdálkodásnak, az egyes termelő tényezők összeműködésének eredményében, a termelés hozadékában, a társadalmi jövedelemben és pedig a szerint, hogy minő rész jutott nekik osztályul magukból a termelés tényezőiből. Az a jogi rend, a mely elismeri, megengedi, védi, sőt megkívánja a magántulajdont a termelés eszközei, a föld, a tőke, a munka fölött, az a rend csak következetes marad magához, midőn ugyane tényezők tulajdonosainak megengedi, hogy a termelés eredményében másokat kizárva és ma következetesen azon gazdasági nyomatékok szerint részesedjenek, a melyekkel az egyes magángazdaságok a termelés folyamatában szerepeltek.

Ez a fundált jövedelmi ágakra vonatkozólag kézzelfogható. De nem áll másként a dolog a nem fundált (munkából eredő) jövedelmi ágakra nézve sem. Ezek sem léteznének, mint majd látni fogjuk, a mai magántulajdoni rend nélkül. A magántulajdoni rend hozta létre az egész mai jövedelemeloszlást.

Köztulajdoni rend mellett a társadalmi termelés eredménye nem oszlanék meg az említett négy alakban. A kommunista államban tehát nem volna sem földjáradék, sem tőkekamat, sem munkabér, sem vállalkozói nyereség.

A ki a mai tulajdoni rend alapján álló közgazdaságtannak¹ az egyes jövedelmi ágak természetére vonatkozó tanításait ismeri, azt fogja látni, hogy ezzel a kijelentéssel ellentétbe jutottunk a közgazdaságtan nem egy elfogadott tételével.

Vizsgáljuk meg, hogy tényleg a közfelfogással ellentétes dolgot állítottunk-e, s ha az ellentét nézetünk s a közfelfogás között nemcsak látszólagos, hanem valóban fennáll, melyik nézetnek van igaza.

A földjáradék keletkezésére és mértékére vonatkozólag ma a legáltalánosabban elfogadott magyarázat a Ricardo-Thünen-Cairnes-féle

¹ Nem akarjuk a szokott «tudományos közgazdaságtan» kifejezést használni, mert ezzel a szocialista gazdaságtani irodalom minden termékétől megtagadnók a tudományosságot. Ez ma már a komoly közgazdaságtannak nem lehet célja.

különbözeti-járadék-elmélet, a melynek lényege tudvalevőleg ez: Nem egyenlő termelési költségekkel termelő földterületek termékei egy piacon értékesítettén, e termékek egyenlő árt fognak elérni. Az árból ama terület tulajdonosának fog a legtöbb maradni, melynél a termelés költségei a legalacsonyabbak voltak, vagyis a hol a föld a legtermékenyebb volt. Tekintsük akár ezt a magyarázatot, akár a különözeti járadék-elméletet el nem fogadó Böhm-Bawerk tanítását, a ki a földjáradékot a tartós tőkejavakra vonatkozólag (Zins aus ausdauernden Gütern) kifejtett elméletével magyarázza,¹ vagy akármelyik más földjáradék-elméletet, egy olyat sem fogunk találni, a melyben ne volna a földjáradékról, mint olyan jövedelemről szó, a mely a föld tulajdonosának² jut, a mely ne feltételezné, hogy a föld magántulajdonban legyen. Ez a tulajdonjogi viszony olyannyira lényeges alapja a földjáradék keletkezésének, hogy éppen e miatt gyakran összefolyik a földből való jövedelem és a földjáradék fogalma.

És mégis azt tanítják, hogy a kommunista államban is, a hol tehát a föld nincsen magántulajdonban, van földjáradék. Böhm-Bawerk például kifejezetten azzal érvel³ a maga tőkekamat-elmélete mellett, melylyel a földjáradék fogalmát is magyarázni igyekszik, hogy a szocialisták államában is többet tud ugyanazzal a fáradsággal és tőkével termelni a munkás egy jól termő, mint egy terméketlenebb helyen, a mit tagadni kétségtelenül senki sem fog. Böhm ebből arra következtet, hogy a földjáradék tisztán «gazdasági kategória», melytől a szocialista állam sem szabadul. Téved és vele együtt tévednek mindazok, a kik a földjáradékot ezt a jövedelemeloszlási jelenséget tisztán gazdasági kategóriának, elemi jelenségnek tartják.

A szocialista államban is különbözőek lesznek a különböző földterületeken a termelés költségei s így különbözők lesznek a tiszta hozadékok. Ezekből azonban egyénenként megoszlott jövedelem, pedig a földjáradék is ilyen, nem alakul ki. A társadalmi termelés tiszta hozadéka, a jövedelem közjővedelem lesz, a mely nem a mai társadalom-magánjogi rendje szerint fog megoszlan, a jelen esetben tehát földjáradék gyanánt a földtulajdonosnak jutni, hanem a képzelt kommunista

¹ Capital und Capitalzins, II. Positive Theorie des Capitales. Innsbruck, 1902. 360 – 381. lapok.

² Félreértés kikerülése végett megjegyezzük, hogy ezzel nem állítottuk azt, mintha a földjáradék-elméletek azt tanítanák, hogy a földtulajdonosnak a földből huzott jövedelme azonos volna a földjáradékkal, a mi magától értetődőleg a legritkább esetben fordul csak elő. A tévedés mégis gyakran megcsúsz. Oka ennek az, a mit a szöveg következő mondatában kifejtünk.

³ Id. m. 395. lapjegyzet.

állam akárminő — azt már nem kutatjuk, hogy milyen — parancsszava szerint az egyes termelő munkások között kiosztatni. Köztulajdon mellett is többet tud termelni a köz ugyanazon munkával a jobb földön, mint a rosszabbon. De járadék ez esetben nem alakulhat ki, mert — (a Ricardo-féle járadékelméletet véve alapul) — az a szabadforgalom útján a kereslet és kínálat behatása közben a piacon kialakuló árjelenésnek a következménye. Szabad forgalom, kereslet és kínálat, piac, ár, ezek pedig a kommunista államban mind ismeretlen fogalmak. Az, a mi magántulajdon mellett (mi azt hisszük a Ricardo-Thünen-Cairnes-féle magyarázat szerint) földjáradékká alakul ki, az köztulajdon mellett csak a földre alapított termelésnek speciális esetekben bekövetkező költségkevesblete lehet. Arra sincs semmi támpontunk, hogy ezt a költségkiméletet mértékileg egyenlőnek tekinthessük a magántulajdon mellett kialakuló járadék mérvével, mert a költségkimelés csak a termelő tényezők produktivitásának, a járadék pedig ezenkívül még az áralakulásnak is a függvénye.

Azoknak a szocialistáknak tévedését is a Böhméhez hasonló felfogásukban látjuk, a kik, mint különösen Henry George¹ is, a föld közössé tételeiben találják a társadalmi kérdés megoldásának legelső és legjobban megvalósítható eszközét, s a kik éppen e célból olyan egyetlen adót javasolnak, mely a földjáradékot annyira terhelje meg, hogy az fölemésztődjék. A míg a szabad forgalom, a piac és a szabad áralakulás nem fog megszűnni, semmiféle, még oly magas, a földbirtokra vetett adó sem fogja a földjáradékot megszüntethetni. Mert akár mekkora legyen is a single-tax terhe, e magas megterhelés mellett is lesz mindig különbség az egyes területek termelési költségei között, a mi szabad áralakulás mellett okvetetlenül járadékalakulásra vezet. Bármennyire emeltessék is az adó tétele, azt a földtulajdonos termelési költségnek fogja tekinteni, a melyet szabad forgalom mellett nem fog késni a társadalom részéről nélkülözhetetlen termékeinek vevőire áthárítani. A single-tax fennálló magántulajdoni rendszer és szabad forgalom esetén még akkor sem szüntethetné meg a földjáradékot, ha az adó a különböző földterületekre különböző termékenységük szerint különböző, a rajtuk mutakozó járadék mérvének megfelelő tételekben vettetének is ki. A tiszta járadék mérvét kipuhatolni ugyanis előre fölöttébb

¹ Progress und Poverty, New-York, 1879. A német kiadás után idézek: Fortschritt und Armuth. Eine Untersuchung über die Ursache der industriellen Krisen und der Zunahme der Armuth bei zunehmendem Reichthum. Deutsch von C. D. F. Gütschow. Berlin, 1881. 289—418. lapok. — The Science of Political Economy. New-York, 1898. 355—356. lapok. — A single-tax physiokrata izü eszméjét először lásd: Wolkoff, Opusculé sur la rente foncière. 1854.

bajos.¹ Igen nehéz a földmivelés egész jövedelméből kiszakítva, előre pontosan megállapítani azt a részt, mely az összjövedelemből a föld járadékára esik, egyfelől éppen a mindenkori áralakulások előre való ismerhetetlen volta miatt (ezeknek függvénye a járadék), de meg másfelől azért is, mivel a jobban termő terület a nagyobb adóban rejlő terhet aránylag is könnyebben viselné el, mint a rosszabb. A jobban termő földnél tudvalevőleg még távolabb állunk a hozadék növelhetőségének határától (gondoljunk itt az amelioratiókra, stb., a melyekkel a csökkenő hozadékképesség törvényének uralma mellett is növelhetjük a földmivelés hozadékát), mint a rosszabbul termőnél, melynél a hiányzó természeti ingyenes erő pótlása aránytalanul nagyobb áldozattal járna. Az ingyenes termelő erők nyomatékának arányát pedig meghatározni éppen olyan bajos, mint a mennyire lehetetlen megmondani a jövő áralakulást. Éppen ezért a termelés feltételeiben mutatkozó aránytalanságot kiegyenlíteni annyira bajos volna, hogy daczára az adóval véghezvitt minden kiegyenlítő törekvésnek, mégis maradna fenn valamelyes különbség az egyes területek termelő költségei között, a mi — mint már többször említettük — szabadforgalom mellett teljesen elég ahhoz, hogy földjáradék álljon elő.

A mint a földjáradékra nézve azt láttuk, hogy a magántulajdoni rend e jelenségnek nemcsak alapfeltétele, hanem, hogy ilyen jogi rend mellett azt megszüntetni sem lehet, éppen úgy tapasztalhatjuk ezt a második fundált jövedelmi ágra, a tőkekamatra nézve.

A tőkekamatot a közgazdaságtan még többféleképen magyarázza, mint a földjáradékot. De akármelyik magyarázatot tekintsük is, mindegyik egyformán kiemeli, hogy a kamat a tőke után járó az a jutalom, a mely a tőke tulajdonosának jut. Csak azt a módot, a mely szerint ez a kamat létrejön, magyarázzák különbözőképen. A termelékenységi elméletek (Roscher, Carey, Thünen, Wieser) azt hirdetik, hogy a tőkejóságok új jóságelőállító képességgel vannak felruházva. A használati elméletek (Hermann, Knies, Menger) szerint a tőketulajdonos azért huz kamatot, mert a tőkejóság használatát másoknak átengedi; míg a takarékosági elmélet (Senior) szerint azért áll elő kamat, mert a tőketulajdonos tőkejósága használatától magát megfosztja és ez a megtartóztatás jutalmát kíván. A munkaelmélet (különösen James

¹ *Philippovich* azt mondja: Da die Grundrente aber nicht selbständig zu erfassen, sondern in der Gesamtgröße des Bodenertrags enthalten ist, der auch zugleich Arbeits- und Kapitalsatz enthält, ist ein solcher Vorschlag praktisch unausführbar. — Grundriss der politischen Oekonomie. I. Freiburg, 1899. 296. lap. Mi elméletileg sem látjuk a George-féle eszmét elfogadhatónak.

Mill) a klasszikusok felfogására támaszkodva, kik a tőke hozadékát a vállalkozó nyereségével összefolyva vették csak észre, a tőkekamatot a tőkés speciális munkája eredményének mondja. Nem nagyon tér el ettől a tanszék-szocialisták felfogása (Wagner, Schäffle), a kik a tőkekamatban a tőkés által végzett tőkegyűjtésnek és rendelkezésre bocsátásnak jutalmát látják. Maguk a szocialisták (Rodbertus, Marx) szerint a kamat úgy áll elő, hogy a termelés során a tőkés megfosztja a munkást attól, a mi a gazdálkodás törvényei szerint az övé volna. Megemlíti Böhme-Bawerk híres időelméletét is, mely szerint a tőkekamat oka az az értékbeli különbözet, mely a jelenleg is használható és a csak jövőben rendelkezésre kerülő jószágok között tulajdonosukra nézve fennáll.

A hány nevesebb író, szinte annyiféle magyarázata van a tőkekamat keletkezésének. De a termelékenység elmélet csak úgy a tőkejóság tulajdonosának jutalmát, illetve tulajdonjogának folyamányát látja a tőkekamatban, mint a használati vagy mint a takarékosági-megtartóztatási elmélet, vagy mint a munkaelmélet (ide értve a szocialistákét is), vagy mint akár az időelmélet. Az ellentétes magyarázatoknak ez a közös kiinduló pontja is elég bizonyíték a mellett, hogy a tőkekamat jelenségének is éppen úgy alapja a magántulajdoni rend, mint a földjáradéknak.

De nemcsak alapja, hanem létrehozója is. A mint a földjáradékot, mint kimutatni igyekeztünk, a mai társadalmi gazdálkodás elfogadott vagyoni jogi rendje hozza létre, éppen úgy a tőkekamatot is ez teremti meg. A tőkejóságok (jóságkészlet és munkaeszközök) tőketulajdonosága éppen úgy tényezője (ha nem is ingyenes tényezője) a termelésnek, mint a föld termő ereje. Ez a tőketulajdonoság részt vesz tevőleges irányban a termelés hozadékának előállításában. A társadalmi termelés folytán előálló hozadékból, mint a társadalom jövedelméből a termelésben résztvevő tőkejóság tulajdonosa minden közvetlen munka nélkül pusztán e tőketulajdonossággal bíró jóság felett való, elismert és a mai jogrend által védett magántulajdona, rendelkezési joga folytán kíván részt. Akárminő gazdaságtani elmélettel igyekezzünk is indokolni a tőkekamatot, gazdaságtanilag szigorúan és tisztán igazolni csak a tőke hozadékképességét, a termelés folytán előálló hozadékot, vagy Böhm elmélete szerint a jelenlegi és jövőbeli jóság közti értékkülönbözetet tudjuk. De hogy az a hozadék, az az értékkülönbözet az egyes magángazdaság jövedelmévé váljék, magára öltse a kamat alakját, ahhoz a magántulajdoni rend szükséges, amely miként magántulajdonba helyezte a földet, éppen úgy magántulajdont ismert el a tőkejóságok fölött.

Egy orosz író, Tugan-Baranowsky Mihály, a kinek az angol kereskedelmi válságokról írt munkája néhány évvel ezelőtt német nyelven is megjelent,¹ (a mely munkában mellesleg mondva, nem közönséges elmeéllel vizsgálja a válságok igen nehéz kérdését), egyebek közt Marx válságelméletét fejtegetve, rátér a szocialisták tőke- és tőkekamat elméletének bonczolására is. Rodbertussal is foglalkozik és mint mindenki, a kinek sikerült e nagy szellem gondolatkörébe igazán behatolni, nem késik értékesíteni a tőkekamat lényegének megfejtése közben sem azt, a mit ettől a mesterétől tanult. Rodbertus szerint kettő kell ahhoz, hogy kamat álljon elő. Munka, mely többet állít elő, mint a mennyi a munka folytathatásához szükséges és olyan jogi berendezés, mely ezt a többletet a munkástól egészben vagy részben elvonja és ezt az elvont részt másoknak juttatja, a nélkül, hogy azok e többletért közvetlenül dolgoznának.²

Tugan-Baranowsky nem szocialista. Velünk együtt ő sem ismeri el, hogy az említett többlet a termelésnél közreműködő csak egy tényezőnek, a munkának volna eredménye, de semmi oka sincs arra, hogy Rodbertus tétele második részének az igazságát tagadja. Annál kevésbbé látunk erre okot mi, a kiknek felfogása mindenben egyezik, a mondott tétel második részével, különösen ha eltekintünk annak a tőkés ellen kihelyezett élétől, mely szerint ennek a jövedelme *mindenesetre a munkástól* vétetnék el. Tugan-Baranowskyval együtt mi is hangsúlyozzuk a tőkejóságok termelő szerepét. De vele együtt látjuk azt is, hogy bizonyos jogi rendre, a magántulajdon rendjére van szükség ahhoz, hogy a tőkejóságok tulajdonosai minden munka nélkül részesedjenek a termelés eredményében, csak azért, mert az adott időpontban e tényezőknek ők vannak a birtokában. Hozzáteszszük itt mindjárt azt is, hogy ez a tulajdoni rend arra is képesíti a tőkejóságok tulajdonosait, hogy a termelés eredményében a sajátjukul elismert tőkejóságokra arányosan eső hozadékhányádnál esetleg nagyobb mértékben is részesedjenek. Ez az eset akkor fog előállni, ha a különböző termelő tényezők tulajdonosai közül ők vannak kedvezőbb gazdasági helyzetben, ők tudnak az osztozkodásnál nagyobb nyomatékkal fellépni. Ez pedig a rendes körülmény, hiszen éppen ők urai annak a jószágkészletnek, a mely nélkül a munkás termelni nem tud, azonkívül ők értékesítik a termelt jószágokat a piacon, ők huzhatják tehát első sorban hasznát az előnyös áralakulásnak. Mert tudvalévő és ezt

¹ Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena, 1901.

² Rodbertus ezt a Kirchmannhoz intézett második levélben mondja: Zur Beleuchtung der socialen Frage. I. Berlin 1875. 33. lap.

már mi is többször említettük, hogy a piac, a termelt jóságok becserélése visz az egyéni jövedelem kialakulásához.¹

Ha áll az, hogy a magántulajdoni rend hozza létre, mint ezt a földjára nézve már láttuk, a tőkekamatot is mint külön gazdasági jelenséget, igaznak kell lenni annak is, hogy a magántulajdoni rend nélkül sem képzelhető tőkekamat. A földjára nézve ezt már beigazoltuk.

Éppen oly természetes ez a tőkekamatra nézve. A kommunista államban, a mely nem ismer magántulajdont a tőkejóságok fölött, csak úgy, mint a mi mai társadalmunkban eredményesebb lesz az a termelés, mely tőkejóságok segédelmével történik annál, mely tőkejóságok nélkül folytatódik. De a kommunista államban a termelés egész hozadéka együtt marad és a közé lesz, a mely azt a neki tetsző módon fogja felosztani a köz tagjai között vagy további termelésre fogja azt fordítani. Ebben az államban egyáltalán nincs mai értelemben vett jövedelemoszlás. Csak azért nincsen, mert nincsen meg ennek a szükséges logikai előzménye, a szabad forgalom, a piac, a szabad áralakulás sem. Nincs tehát a mai értelemben vett megosztott jövedelem sem. Nem lévén pedig a több, a megosztott társadalmi jövedelem, nem lehet a kevesesebb, a rész, a tőkekamat sem.

Olyan természetesnek és egyszerűnek látszik mindez előttünk, és reméljük, az olvasó előtt is, hogy a szives olvasó valószínűleg velünk együtt fog csodálkozni, ha azt hallja, hogy a tőkekamat kérdésével foglalkozó írók legnagyobb része ezt nem vallja így, hanem, hogy az írók kamatelméleteiket éppen azért alkották meg, hogy a tőkekamat létét gazdaságtanilag, a tőkekamatot pusztán gazdasági alapon indokolják. A tőkekamatelméletek legkiválóbb monografusa, Böhm-Bawerk is abban látja a maga időelméletének nagy jelentőségét, hogy nézete szerint ez az elmélet a szocializmusnak a tőkekamat ellen intézett minden támadása ellen védő pajzsul szolgál. Határozottan kiemeli, hogy azon különbségnek hangsúlyozásával, mely a jelenlegi és a jövőbeli jóságok értéke között fennáll, (mint tudvalevő, ez a

¹ Ezzel a tőkekamatot, mint az egész jövedelemeloszlás tényét a gazdasági élet törvényeinek körén kívül eső ténynyel indokoljuk meg. «Wir haben also die Profittheorie von jeglichem Zusammenhang mit der Werttheorie befreit», mint *Tugan-Baranowsky* mondja (id. m.: 226. lap). Ugyanő rámutat arra az érdekes tényre is, hogy mint a gazdaságtannak annyi igaz tételét, ezt a megoldást is először már *Ricardo* hangoztatta Mac Culloch-hoz intézett egyik levelében: «After all the great questions of Rent, Wages and Profits must be explained by the proportions in which the whole produce is divided between landlords, capitalists and labourers, and which are not essentially connected with the doctrine of value». Letters of D. Ricardo to J. R. Mc. Culloch, New-York 1895. 72. lap, idézve ugyanott.

magva az ő kamatelméletének), be van bizonyítva, hogy a tőkekamattal nem történelmi-jogi, hanem tisztán gazdasági kategória, melynek éppen ezért a szocialisták államában is mutatkoznia kell. Elismeri, hogy a szocialista állam a járadékosok személyében, valamint a járadékok mértékében hozhat létre változásokat, de így folytatja: «in der That-sache, dass die Eigenthümer der Gegenwartsware bei dem Umsatze gegen Zukunftsware ein Aufgeld erzielen, ändert sie nichts und kann sie nichts ändern».¹

Téves felfogását nem menti, csak magyarázza az, hogy ő szocialista államban is beszél tulajdonosról, holott a köztulajdon rendje mellett a munkásnak (erre történik vonatkozás a fenti idézet «Eigenthümer» szavában) munkája fölött sincs egyéni tulajdona. Köztulajdon mellett éppen úgy nincs kamattal, mint a hogy nincsen a Robinson gazdálkodásában. (Böhm ezt is vitatja).² Csak azért nincsen, mivel egyik esetben sincs szabad forgalom, mely mellett az kialakulhatna. Szabad forgalom pedig a szocialista államban azért nincs, mert nincs magántulajdon és így nincsen szabad rendelkezési jog a jószágok fölött, Robinson állapotában pedig azért nincsen, mert itt egyfelől a gazdálkodás teljesen elszigetelt, másfelől pedig a tulajdonnak semmi korlátja sincsen.³

Böhm-Bawerk nagyon éles elméjű, de téves kiindulási fejtegetései jellemzők a gazdaságtannak arra az irányzatára, mely a gazdasági jelenségek vizsgálatánál a társadalom jogi berendezését következetesen figyelmen kívül hagyja.⁴

A fundált jövedelmi ágak, földjáradék és tőkekamattal, az eddigiek tanúságaként a magántulajdoni vagyoni jogi rendben bírják létrehozó alapjukat. A jogi rend azonban ezeknek nem azért megalkotója, mert

¹ Capital und Capitalzins, II. Innsbruck, 1902. 396. lap.

² Ugyanott.

³ Böhm-Bawerk tulajdonképpen nem beszél kommunista, hanem csak szocialista államról, a melyben a jószágok bizonyos fajára állhat fönn magántulajdon. Erre a tulajdoni rendre szüksége van, hogy a maga időelméletével megoldhassa a tőkekamattal fogalmát. Még jobban bizonyítja ezt az, hogy szerinte a tőkekamattal a szocialista államban is akkor fog különösen mutatkozni, «wenn die socialistische Gesellschaft nicht als eine einheitliche Gemeinschaft, sondern als System selbständiger Gruppenwirtschaften organisirt wäre.» u. ott: 395. lap.

⁴ Schmoller, a ki pedig a Böhm-féle tőkekamattal elméleti igazságát elfogadja, (mi azt mondanók, hogy ez az elmélet jól ír le egy létező tényt, a nélkül, hogy annak eredetét magyarázná) így szól: «Der Verfasser glaubt wohl selbst nicht, dass er mit dieser an sich ganz richtigen Ausführung die Vorstellungen der Volksmassen getroffen habe, die praktisch seit Jahrtausenden zur Kapitalrente geführt und den Zins im Rechtsbewusstsein gerechtfertigt haben. — Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Zweiter Theil. Leipzig, 1904. 206. lap.

földjáraadék és tőkekamat a vagyonhoz fűződnek, a vagyonból folynak abból a vagyonból, a mely éppen a jogi rendezés tárgya lesz. Hanem, mint láttuk, azon sokkal általánosabb és mélyebb oknál fogva, a mely miatt az egész mai jövedelemeloszlás csak a mai szabad forgalom, a mai magántulajdoni rend mellett jöhet létre. Ez létesít osztozkodó gazdaságokat és ez hozza a gazdasági élet azon szabadforgalmi jelenségeit, is létre, a melyeknek segítségével a megosztott jövedelem mértékileg kialakul.

Nemcsak a fundált, de a nem fundált jövedelmi ágaknak, különösen a munkabérnek is a mai gazdálkodó társadalom magántulajdoni vagyonjogi rendjében rejlik az oka. Magántulajdoni jogrend mellett a szabad gazdálkodás elvét valló társadalomban a munkás épp úgy ura a maga munkájának, mint a tőkés tőkéjének. A részesedés alapja tehát itt is a tulajdon.

A természetes munkabér¹ fogalmát és mértékét is úgy szokás meghatározni, hogy arra a részre mutatnak rá, mely a termelés eredményéből a termelésnél közreműködött munka aránylagos jutalma fejében a munkának jut és a mely rész fölött a munkás, mint sajátja fölött szabadon rendelkezhetik. A munkabér e szerint a végzett munka jutalma fejében a megosztott társadalmi jövedelemből a munkásnak jutó rész.² Ricardo és vele az angol klasszikusokat követő irányzat a munkabér mértékét a munka termelési költségeiben találja³, a határhaszon-elmélet, nemkülönben a szocializmus a termelvény értékét tekintik a munkabér mértékének. Az utóbbi az egész termelvény értékét, az előbbi a termelvénynek csak azon részét, a mely a termelésnél közreműködött munka nyomatékára esik, és pedig azon munkáéra, a mely a piacon még szükséges utolsó jószágélem előállítására megkívántatott.

A termelési-költségelmélet szerint sem függ a munkabér, annak jelentkezése és kialakulásának mérve pusztán a gazdasági életnek akárminő jogi rend mellett folyó hullámzásától. A termelési-költségelmélet is elismeri, hogy a magántulajdoni jogi rend és ennek folyománya a szabad szerződési jog teszi azt lehetővé, hogy a munkás a munkája fejében neki jutott jövedelemnek ura legyen és hogy a tőkés termelése-

¹ *Földes* ezt *elvont munkabér*-nek nevezi. Társadalmi Gazdaságtan I. Budapest, 1901. 364. lap.

² *Philippovich* szerint: Der Arbeitslohn ist ein für die Überlassung der Arbeitskraft bezahltes Entgelt. Grundriss der Politischen Oekonomie, I. Freiburg, 1899. 303. lap.

³ *Smith* kettős munkabérelmélete csak egyik alakjában vezet ahhoz a munkabérelmélethez, a melyet rendszeren a klasszikus iskolának mondunk.

sebe a munkát mint szükséges termelő tényezőt bekapcsolja. A termelvény értékéből kiinduló munkabérelmélet pedig a kialakuló munkabér logikai előzményeinek tekinti a piacot, a forgalmat, az árt, tehát a magántulajdoni vagyoni rendben felépült gazdasági berendezéseket. A mint ezek a berendezések teszik lehetővé, hogy a tőkés tőkéje után kamatot, a földtulajdonos földjének termő ereje után járadékot kapjon, úgy a magántulajdon elvének a munkára való kiterjesztése kell ahhoz is, hogy a munkás részt kérjen és kapjon maga számára azon társadalmi termelés eredményéből, a melyben részt vett.

A rabszolgaság rendszere mellett a tulajdoni elv éppen a munkára vonatkozólag nincs elismerve, ott a munkás nem tulajdonosa munkájának úgy, mint pl. a szabad gazdálkodás rendszere mellett. Éppen ezért ott munkabérről nem is beszélhetünk. De meg van a rabszolgaság rendszere mellett is a fizikai összetartozás a munkás és munkája között, a melynél fogva jogilag ugyan nem, de fizikailag a rabszolga rendelkezik saját munkaereje fölött. Ezt a munkaerőt pedig elő kell állítani, fenn kell tartani. Ezek az előállítási költségek teszik majd ki azt a részét a vállalkozó termelési költségeinek, a mely egyébként a munkabérekre esnék. Ez a rész azonban ily viszonyok mellett láthatólag is csak termelési költség marad, munkabér-alakot, mert nincs elismerve a munkára való tulajdonjog, nem ölt. A munkásnak fizetendő összeg, a mely a vállalkozó magángazdasági szempontjából mindig termelési költség lesz, csak a magántulajdon eszméjének a munkára is kiterjesztett rendszere mellett fog a társadalom gazdálkodásában mint külön jövedelmi ág, mint munkabér szerepelni.

Ha a természetes munkabérre nézve áll az, hogy csak a társadalom gazdálkodásának magántulajdoni jogrend mellett üzött esetében fordulhat elő, még inkább fog ugyanez állani a piaci munkabérre nézve, de még inkább a munkabérnek azon alakjára vonatkozólag, a mely tulajdonképpen munkásbérnek neveztetik. A magántulajdon rendszerén alapuló gazdálkodás mellett a termelő esetek tulnyomó számában — ez éppen a társadalmi szempontból a munkásosztályra nézve jellemző körülmény — a munkás a munka eszközeinek tulajdonosával szerződni kénytelen. A két szerződő fél gazdasági ereje s így az a nyomaték, a melylyel a szerződés megkötésénél egymással szemben felléphetnek, nem egyenlő. A vagyoni erőre támaszkodó gazdaság, az, amelynek a munka eszközeiül szolgáló jószágok tulajdonát teszik, mindig nagyobb erőt tud kifejteni a maga érdekében a szerződés kötésénél, de végrehajtásánál is, mint a másik, mely a maga vagyontalansága miatt ezt a szerződést éppen keresni kénytelen. A mint Földes jól mondja: «Ha a két csoport különböző gazdasági erővel

bir, akkor a termelvény értékének megosztása akkép fog történni, hogy a gyengébb fél az őt megillető jövedelemnek egy részétől megfosztatik.»¹ Minthogy a két szerződő fél gazdasági ereje mindig különböző s ott, a hol eredményes vállalkozás folyik, mindig a tőkével rendelkező fél ereje nagyobb,² (az erő abban a tőketulajdonban rejlik, a mely nélkül a vállalkozás nem volna eredményes) a munkabér a nagyságára kiható egyéb tényezők mellett mindig attól is fog függeni, hogy mit hajlandó a tőkés a munkásnak juttatni. Az ilyen viszonyok mellett kialakult munkabért nevezzük munkásbérnek. Ez a munkásbér tehát, bár gazdaságilag a munkabér nem függvénye a tőkekamatnak³ (lehetséges, mint tudjuk, hogy tőkekamat és munkabér együtt emelkedjék vagy essék, de lehetséges az is, hogy a tőkekamat emelkedése mellett essék a munkabér, vagy viszont) a magántulajdoni rend alapján mégis függni fog nem ugyan a tőkekamattól, de a vagyoni erőre támaszkodó nagyobb gazdasági hatalomtól.

A magántulajdoni jogi rend tehát nemcsak megalkotja, létrehozza a munkabér kategóriáját a többi megosztott jövedelmi ág mellett, de annak (különösen tényleges alakjának a munkásbérnek) mérvére is alakítólag hat ki.⁴

A megosztott társadalmi jövedelem összes ágai között a munkabér látszik leginkább olyannak, a mely nem volna szükségképeni következménye a magántulajdoni rendnek. Ebben a téves felfogásban könnyen megerősíthet az, a mit gyakran hallunk, hogy a szocializmus az összes jövedelmi ágak közül csak a munkabért ismeri el, és csak ezt tartaná fenn. E szerint a szocializmus államában mint jövedelmi alak csak a munkabér szerepelne. Ez tévedés. A szocialisztikus elveket következetesen és teljesen megvalósító társadalomban, a kommunista államban nem volna munkabér sem, éppen úgy nem, mint ahogy nem volna jövedelem sem a mai értelemben és mint ahogy nem volna

¹ Társadalmi Gazdaságtan, I. Budapest, 1901. 341. lap.

² Abban már nem értünk Földessel egyet, hogy a gyengébb fél lehet a tőkés is. U. ott.

³ Ezt Marx is elismeri: «Finden Variationen (t. i. a «konstans» tőkében) statt, sei es in Folge von Oekonomie des konstanten Kapitals, sei es in Folge von Preisschwankungen des Rohstoffs, so afficiren sie stets die Profitrate, auch wenn sie den Arbeitslohn . . . ganz unberührt lassen.» Das Kapital. Dritter Band. Erster Theil. Hamburg, 1894. 81 lap. Ez a kijelentés persze részben ellentétben van a «Profitrate» Marx által vitatott csökkenő irányzatának törvényével. (Ezt Tugan B. is említi.)

⁴ Megint arra utalunk, a mit fentebb (40. lap.) Ricardo egy nyilatkozatában a vagyoni nyomaték megosztó szerepéről hallottunk. A munkabér mint megosztott jövedelmi alak leginkább kerül a vagyoni nyomaték alakító hatalma alá.

egyáltalán magángazdálkodás, ennek fogyasztó oldala, magánháztartás sem. De a szocialista állam, a mely csak a termelés tényezőit venné el a magántulajdon elől és a gazdálkodás fogyasztó, háztartási oldalát a magánosok rendelkezése alatt hagyná, szintén nem ismerné a munkabér kategóriáját. Ez az állam az egyes gazdaságok között a társadalmi termelés egész eredményét osztaná meg. Mellékes, hogy minő elvek szerint. Az egyes itt a termelésben való részvétele alapján részesednék az egész termelés hozadékában. Ebben a hozadékban pedig mindhárom termelő tényező eredménye együtt szerepelne. Az egyes osztoszkodók tehát részesednének pl. a föld hozadékában akkor is, ha közvetlenül éppen nem vettek is részt a föld termő erejére alapított termelésben. A szocialista államban az egyesek államilag megszabott és csak személyes fogyasztó célra szolgálható jövedelme jutalék volna a társadalom termelésének egész hozadékából. Ez a jutalék nem csak mérvét tekintve lehetne jóval több, de keletkezési alapját nézve is okvetlenül sokkal összetettebb jelenség volna, mint a mai munkabér. Ha a szocialista állam tagjait munkásoknak neveznök, akkor lehetne e jutalékukat munkásbérnek nevezni; de persze akkor is egészen mást kellene alatta érteni, mint a mai munkásbér alatt. A szocialista állam tagjainak nem a munkájuk bérét fizetné meg, hanem jutalékot adna nekik a szervezett termelés hozadékából.¹

Ha helyesen fejtjük meg a vállalkozói nyereség természetét, éppen olyan világosan fog eléink állani, hogy ez a jövedelmi ág is a magántulajdoni jogi rendben bírja létezésének okát, mint ahogy ezt a földjáradékra, tőkeamatra és munkabérre vonatkozólag láttuk. A megosztott társadalmi jövedelem negyedik ága, a vállalkozó jövedelme részben munkabértermészetű jutalom, a mely a vállalkozónak magasabb rangú szellemi munkájáért jár. E munkát a vállalkozó a tőke és a föld tulajdonosa helyett végzi s ezért azok neki a magántulajdoni rend mellett üzött gazdálkodás elvei szerint jutalmat adnak. Ez a vállalkozói bér azonban csak egyik része a vállalkozó jövedelmének. A másik rész, a vállalkozó tulajdonképeni nyeresége azon alapszik,

¹ Hogy a jutalék hogyan számíthatnák, az éppen a «jövő zenéjének» legnehezebb problémája. V. ö: *Wagner*: «Man speculirt aber über die Frage: ob Jedem nach seinen Bedürfnissen oder Jedem nach seiner Leistung ein Antheil am Ertrage zu gewähren und etwa Jedem nach seinen Fähigkeiten auch ein Antheil an der Arbeit zu übertragen sei Jedenfalls ergibt sich, dass bei einem Vertheilungssystem nach dem Prinzip autoritativer Zutheilung immer nothwendig dieselben grundsätzlichen Streitfragen auftauchen, welche dann auch wie ein rother Faden die ganze socialistische Litteratur, soweit sie sich mit dem Vertheilungsproblem beschäftigt, durchziehen. Grundlegung der politischen Oekonomie, I. 2. Leipzig, 1893. 673. lap.

hogy a vállalkozó a reá bizott termelő tényezőkkel azok átlagos termelékenységénél többet tud előállítani.² Ennek a többletnek a magántulajdoni rend alapján ő marad a tulajdonosa. A földbirtokos és tőkés ugyanis a termelés eszközeit a magántulajdoni elvek szerint előre kikötött jutalom ellenében szerződészerűleg engedi át a vállalkozónak, a kinek a gazdálkodáshoz szükséges vagyoni alapja nincsen, de van vállalkozói képessége. Ennek a képességnek a jutalma az egész vállalkozói jövedelem. Ez a jövedelem tehát részben munkajutalom, részben járadéktermészetű jövedelem. Mértékére tehát azok a tényezők hatnak ki, a melyek egyfelől a munkabért, másfelől a járadékalakulást befolyásolják. E kettős tényezők összeolvadása a vállalkozói nyereségben egy sajátos járadéktermészetű munkajutalmat alakít ki.

Hogy azonban ezek a tényezők szabadon érvényesülhessenek s így vállalkozói nyereség keletkezhessek, ahhoz, mint már a járadékyszerű jövedelemágaknál és a munkajövedelemnél egyenkint kimutattuk volt, a gazdálkodó társadalomnak olyan alaku jogi rendre van szüksége, a mely a magántulajdont elismeri. E tétel igazságának közelebbi elemzése az eddigiek után fölösleges. Csak ismételésre vezetne annak, a mit az eddig említett három jövedelemmegoszlási ágnál a termelő tényezőknek a társadalmi jövedelem gyanánt megosztandó hozadék létrehozásánál játszott gazdasági szerepéről elmondottunk. A vállalkozó jutalmának kialakulásánál ugyanis mint tudva lévő, nem szerepel olyan külön önálló termelő tényező, a melynek gazdasági szerepét eddig még nem vizsgáltuk volna. Nyomatékkal mutatunk rá éppen ezért csak az előbbiek alapján itt is arra, hogy a három termelő tényező a vállalkozói nyereség létrehozásánál sem tekinthet el egy bizonyos jogi rendtől, a mely mint láttuk, éppen a mi mai társadalmunk magántulajdoni rendje.

A vállalkozói nyereség mint külön jövedelmi ág tehát éppen úgy nem elemi gazdasági jelenség, mint a hogy nem az a földjáradék, a tőkeamat vagy a munkabér.

*

Az eddigiekben egy-két nem lényegtelen igazságra bukkantunk rá. Ezeket, mielőtt tovább mennénk, összegeznünk kell.

Láttuk, hogy a társadalmi termelés hozadéka mennyiségileg egyformán alakulhat ki bármiféle jogi rend mellett. Ezt úgy fejeztük ki, hogy egyebek közt a termelés is elemi gazdasági jelenség. De láttuk a következőket is: Ahhoz már a mai társadalom magántulajdoni jogi rendje szükséges, hogy a társadalmi termelés hozadékában, mint

² L. *Philippovich*, Grundriss der politischen Oekonomie, I. Freiburg, 1899. 281. lap.

jövedelemben az egyes magángazdaságok az egyes jövedelmi ágak képében osztozkodhassanak. Láttuk, hogy e jövedelmi ágak meg sem jelennek a társadalomban magántulajdoni jogi rend nélkül.

Ebből a következők folynak:

Az, a mi a magántulajdoni rend mellett a társadalomban a négy jövedelmi ág képében megoszlik, az ugyanebben a mennyiségben megjelenhetik más, pl. köztulajdoni vagyonjogi rend mellett is. De az utóbbi esetben ez a megjelent jószágmenyiség csak hozadék lesz; nem válik jövedelemmé, még kevésbbé megoszlott jövedelemmé. A társadalom termelésének tiszta hozadéka és társadalmi jövedelem, ez a két dolog mennyiségileg fedi egymást. Fogalmilag mégis nagyon különbözők éppen azon gyakorlati következményeknél fogva, a melyek a jövedelem fogalmához a társadalomban fűződnek, tehát a megosztásnál fogva. Nem pusztán a kifejezések közt válogató szörszálhasogatás tehát, ha a két fogalmat egymástól nagyon élesen meg akarjuk különböztetni s mindakettőt csak a maga helyén, tehát a jövedelem fogalmát csak a magántulajdoni rend szerint gazdálkodó társadalomban akarjuk alkalmazni. Hogy az ilyen megkülönböztetésre szükség van, azt bizonyítják azok a tévedések, melyek tüstént előállanak, ha a két fogalom közti éles választó vonalat figyelmen kívül hagyjuk. Böhm-Bawerk például látja, hogy a köztulajdoni rendjét elfogadott államban is termel a társadalom. De a mikor nem nevezi e termelés eredményét egyszerűen a tárgyi kifejezéssel hozadéknak, az első lépést teszi azon hibája felé, melylyel be akarja igazolni, hogy a tőkeamat is minden jogi rendtől független gazdasági kategória.¹ Ugyanaz a tévedés vezet, mint láttuk, Henry George-ot oda, hogy a szocialista államban is beszéljen földjáradékról, illetve, hogy azt magántulajdoni rend mellett is megszüntethetőnek tartsa.

Egy másik tény, a melyre az eddigiek eredményeként rá akarunk mutatni, a következő:

Az elemi jelenségekről azt tapasztaltuk, hogy ezek akárminő jogi rend mellett egyaránt létrejöhetnek, mert ezeket csupán a gazdasági élet törvényei, pszichikai és gazdasági mozzanatok alkotják meg. Nincs ugyan rájuk sem minden hatás nélkül a jogi rend. A gazdasági mozzanatok során kialakult elemi jelenség rövidebb vagy hosszabb ideig, szűkebb vagy tágabb körben mutatkozik a szerint, a mint érvé-

¹ Die tägliche Erfahrung zeigt, dass die Profitrate bedeutende Schwankungen erfährt, ganz abhängig von den technischen Bedingungen des Produktionsprozesses. Der Profit ist ein soziales Phaenomen, welches nicht auf rein technische Momente zurückgeführt werden kann. *Tugan-Baranowsky*, id. m.: 227, lap.

nyesülésének kevésbé vagy jobban kedvez egyebek mellett a gazdasági életnek jogi rend alkotta berendezése is. A szükségletérzet például, a mely mint láttuk, elemi jelenség, minden jogi rendtől függetlenül keletkezik, de hogy ennek az érzetnek köre mekkora, arra egyéb tényezők mellett a jogi rendnek is lehet, mint ezt szintén láttuk, kihatása. A termelés törvényei például tisztán gazdaságiak, elemiek. E törvények hatása alatt bármilyen jogi rend mellett egyformán áll elő a társadalomban a jószágtermelő folyamat. De a termelés eredményességére, mint láttuk, a mindenkor különböző jogi rendnek (kötött vagy szabad munkarendszer, stb.) lehet közvetett befolyása.

Szóval a jogi rend nem alkotja meg ezeket a jelenségeket; nincsen is szükség a jogi rendre ahhoz, hogy ezek a jelenségek előálljanak. A jogi rend nem megalkotó, constitutív eleme ezen jelenségeknek, a melyeket elemieknek mondtunk. De megalakulásuk után, mely tisztán gazdasági törvények hatásaként történik, befolyhatik a jogi rend ezekre a jelenségekre is. E befolyás eredménye pedig az lesz, hogy azok hatásaikat a gazdasági életben kevésbé nagy erővel vagy tökéletesebben érvényesíthetik. Ezenél a jelenségeknél a gazdasági élet elemi, oekonomiai rendje az első életre hívó mozzanat, a jogi rendezés hatása csak a függelék.

Éppen fordítva van ez az utóbb tárgyalt megoszlási tüneményeknél. Ezeket a jogi rend, közelebbről a magántulajdon jogi rendje hívja életre, alkotja meg. Ezenél a gazdasági jelenség constitutív eleme gyanánt szerepel a magántulajdoni jogi berendezés. Ezenél a jelenség további kialakításánál (az egyes jövedelemágak nagyságának megalkotásánál) a gazdasági törvényszerűség csak akkor kezd hatni, mikor e hatások nyilvánulására már előkészítette a talajt a társadalom jogi berendezése. A megoszlás jelenségeinél tehát szemben az elemi jelenségekkel a gazdasági és jogi ható tényezők szereplésének sorrendje megváltozik. Kialakulásuk közben előbb hat rájuk a jogi, csak azután a gazdasági élet törvényszerűsége. Jól láthatjuk ezt minden egyes jövedelemeloszlási ág kialakulásánál. Ezt, t. i. a mértékileg is meghatározott egyes jövedelmek formálódását már gazdasági törvények irányítják. Ha a megoszlásra jogilag elő van készítve a talaj, gazdasági törvények szerint fog kialakulni a földjáradék nagysága, a felhalmozott vagyoni erő részesedésének aránya a jövedelemből, amit rendesen tőkekamatnak mondunk, a vállalkozó nyereségének, sőt, a természetes (elvon) munkabért tartva szem előtt, még a munkás bérének nagysága is. Ezen utóbbinál azonban még a mérték kialakításánál is párhuzamosan fog hatni a gazdasági tényezővel a jogi nyomaték éppen azon oknál fogva, a mely miatt azt kellett fentebb mondanunk, hogy a munkabér

megvalósulásának gyakorlati alakja a magántulajdon rendjén berendezett társadalom gazdálkodásában a munkásbér.

Az elemi gazdasági jelenségeknek és a jövedelemeloszlás tüneteinek egyik jellemző különbsége tehát az, hogy a gazdasági élet törvényszerűsége és a jogi élet rendje, a gazdasági jelenségek létrehozásánál és további kialakításánál közreható e kétféle tényező, a jelenségek e két csoportjánál időrend dolgában különbözőképpen szerepel.

De nemcsak a szereplés sorrendjében van különbség a tényezők között, hanem a szerint, hogy hol nyilvánítják hatásukat, nyomatékuk sulyában is. A jogi rend sokkal nagyobb erővel hat közre a jövedelemmegoszlás jelenségeinek életrekeltésénél, mint a minő szerepet játszik az elemi tüneteknek, e tünetek hatásainak módosításánál. Termelés például történhetik valamely meghatározott irányú jogi rendezés nélkül, ennek csak az eredményességét fogja fokozhatni a megfelelő jogi szabályozás; de megoszlás egyáltalán nem lehetséges, mint láttuk, ha bizonyos irányú jogi rendezés elmarad. A hatás erejének ezt a különbségét tapasztaljuk a gazdasági jelenségek másik tényezőjénél a gazdasági törvényszerűségnél is. Az elemi jelenségek létrehozatalánál az oekonomiai törvényszerűség szuverén módon uralkodik. A termelés törvényei ugyebár minden jogi rend mellett azonosak maradnak és e törvények egyformán is fognak hatni? De már a megoszlás jelenségeinél a szinte függeléként utólag ható gazdasági törvények (pl. a természetes munkabér mértéke egyenlő a munka termékének értékével) uralma alól részben elvonhatja a talajt a magántulajdoni jogi rendezés. (Igy lesz tudvalevőleg az elvont munkabérből munkásbér).

*

A fentebb egyenként is említett elemi gazdasági jelenségeken és a jövedelemmegoszlás jelenségein kívül van a gazdasági élet tüneteinek még egy köre. Ezekről, a gazdasági élet forgalmi szakának jelenségeiről eddig nem szóltunk. Ezek is a társadalmi gazdálkodás jelenségei. Mint társadalmi tünetek éppen úgy hatása alá kerülhetnek a gazdasági élet összes alkotó tényezőinek, mint akár az elemi jelenségek, akár a megoszlás tünetei. Két ilyen alkotó tényezőnek a szerepét vizsgáltuk, magáét a gazdasági életét és a jogi rendezését. Hogyan hatnak közre ezek a különböző természetű tényezők a gazdasági élet forgalmi szakának kialakulására?

A forgalom jelenségei mint gazdasági tünetek fogalmilag, de időrend dolgában is középső helyet foglalnak el a társadalmi termelés és a jövedelemmegoszlás tünetei között. Ezek azok az összekap-

csoló láncszemek, a melyek a termelés folyamatát a megoszlás folyamatával összekötik. A társadalmi termelés hozadéka a forgalom jelenségei útján válik a társadalom jövedelmévé, melyet a magántulajdoni jogrend oszt meg nem mindig a gazdasági élet elvont (elemi, oekonomiai) szabályai szerint (l. pl. munkabér!) a társadalom tagjait tevő egyes magángazdaságok között.

Piacz, ár, pénz, ezek azok a jelenségek, a melyeknek segítségével a hozadékból nemcsak társadalmi jövedelem lesz, hanem a melyek egyuttal a magántulajdoni rend által életrehívott megoszlás segédeszközei, a megosztandó jövedelem szétvezető csatornái is. Nélkülök a társadalmi termelés hozadéka nem válhatnék az egyes magángazdaságok között a megoszlás mai szabályai szerint szétfolyó jövedelemmé. A magántulajdoni jogi rendnek a forgalom jelenségei kínálkoznak segédeszközkül, a melyeknek útján a társadalmi jövedelem megoszolhatik az egyes magángazdaságok között. A szabad forgalom lehetősége ad alkalmat a piacz keletkezésére. Ezen a piacon alakulnak ki a gazdasági törvények, a kereslet és kínálat törvényei szerint az árak, a melyeket a mai gazdálkodás pénzben fejez ki éppen úgy, mint a hogy a piaczra hozott terméket is pénzre váltja fel, pénzzé teszi, a mikor értékesíti. Mindezek a forgalom jelenségei, a piacz éppen úgy, mint annak elsődleges következménye, az áralakulás. Ennek az áralakulásnak viszont közvetlen gazdasági, tehát a piacznak másodlagos következménye a megoszlás. Csak azért kaphatnak az egyesek jövedelmet, mert termékeiket a piacon értékesíthetik.

Ha a forgalomnak a termelés és megoszlás közé iktatott jelenségeit nézzük, első pillanatra szinte azt hihetnők, hogy a forgalom segítségével tisztán a gazdasági élet törvényszerűsége hozza létre a megoszlást. Ugy látszhatnék előttünk, mintha az angol klasszikusoknak a megoszlás mivoltáról alkotott felfogása legalább abban az alakjában a hogy ezt rendesen magyarázzák (t. i. hogy az áralakulásnak közvetlen, eredeti függvénye a megoszlás, melyet ez az áralakulás meg is teremti) mégis helyes volna. Pedig nem az. A megoszlás nemcsak gazdaságilag indokolt, hanem jogilag is constituált következménye az áralakulásnak.

Oka ennek az, hogy a forgalom összes jelenségei sem elemi tünetenyei a gazdasági életnek a szó szoros értelmében, hanem, hogy ezek is a mindenkori jogrend által keltetnek életre, és pedig különböző terjedelemben és különböző hatással. A szabad forgalmi rendszer — és ez a forgalmi mód a jövedelemmegoszlás szükségszerű előzménye, — logikai kiegészítője a magántulajdoni rendjének, folyománya annak a jogi rendnek, a melynek korlátai között mai társadalmunk

gazdálkodik. A magántulajdoni jogi rendnek, mikor a megoszlást jogilag lehetővé teszi, eszközökre van szüksége, a melyekkel ezt a megoszlást tényleg is keresztül vihesse. Ezek az eszközök a szabad forgalmi rendszer jelenségei, a melyeket, mint a magántulajdoni rend szükséges kiegészítőit szintén a jogi rend alkot meg, illetve enged létesülni. Ennyiben tehát felvetett kérdésünk szempontjából a forgalom jelenségei távolabb állanak az elemi gazdasági jelenségektől és osztoznak a megoszlás tüneteinek természetében. A jogilag elismert, körülhatárolt és védett hatalmi nyomatékok gazdasági hatásukat a megoszlásnál is éppen a forgalmi jelenségek, a piacz kihasználása, az árak alakítása stb. által éreztetik. A forgalmi életben foglal el a nagyobb vagyoni erő a maga jogilag védett hatalmi nyomatékával olyan helyet, a melyről magának a megoszlásnál, mely mértékileg a forgalmi jelenség útján gazdasági törvényszerűség szerint következik be, előnyt biztosíthat.

Ebben az értelemben tehát a forgalmi jelenségek a megoszlás jelenségeivel azonos megítélés alá esnek. De csak a szabad gazdálkodás rendszerében fennálló forgalom jelenségei azok, melyek a magántulajdon elismert elvének szükségszerű következményei. Elképzelhetjük ugyanis a jószágoknak olyan valamelyes mozgalmát a gazdálkodó társadalom egyes tagjai közt, mely nem a magántulajdon elvén szabadon gazdálkodó rendszer következménye, hanem a melynél például a jószágok forgalma az állam által közvetítették s a melynél éppen ezért ez a forgalom nem is visz az előbb vázolt, szükségképeni magántulajdoni következményhez, t. i. a javaknak mai megoszlásához. A jószágoknak ez a mozgalma nem szünnék meg forgalom lenni, de nem hozná létre azokat a jelenségeket, a melyeket a ma például létező hatalmi nyomatékok gazdasági céljaik elérésére alkalmasak gyanánt felhasználhatnak. Szóval volna valamilyen forgalom, de nem volna jövedelemmegoszlás, legalább nem olyan, a mely a mai szabályok szerint igazodik. A jogi rend ez esetben a gazdaságilag érvényesülő tünetmények sorából kirekeszteni a forgalmi élet azon jelenségeit, a melyek a magántulajdoni jogi rend szükséges kiegészítői (különösen tehát a hatalmi nyomatékok szabad érvényesülését biztosító áralakulást, mely az egyes magángazdaságok szabad törekvései szerint alakuló keresleti és kínálati viszonyok szüleménye); de nem zárhatná ki azt a forgalmat, a melyre még a kommunista államnak is szüksége van.

A forgalom jelenségei tehát kettős természetűek. Egy részüket a magántulajdoni rend hívja életre éppen úgy, mint a megoszlás tüneteit, míg a többiek (pl. a jószágok átvitele egyik fogyasztó gazdaság köréből a másikéba) éppen úgy eredeti, elemi gazdasági jelenségek,

mint a termelés vagy a használat tüneményei. Kettős természetükhöz képest a forgalom jelenségei tehát nem csak időrend és fogalmi egymásután szerint sorakoznak a termelés és a megoszlás tüneteinek közé, a mikor a gazdasági életet az előbbiektől az utóbbiakhoz átvezetik, de tárgyunk szempontjából, a jogi rendnek a gazdasági tünemény kialakítására való hatása tekintetében is középső helyet foglalnak el az elemi jelenségek és a megoszlás tüneményei között.

Ez utóbbiakat, mivel náluk az elemi jelenségekkel szemben a jogi élet megalkotó, constitutív szerepet játszik, *összetett, másodlagos gazdasági jelenségeknek*¹ nevezzük.

V.

Hogy a gazdasági élet ezen másodlagos jelenségei mutatkozhassanak, hogy jövedelemmegoszlási folyamat keletkezhessek a társadalomban s hogy ez a folyamat meg ne akadjon, ahhoz a társadalom gazdálkodó életének szövödményében bizonyos góczokra van szükség, a melyek felé biztosan ömölhetnek a megoszló anyag abban a meggyőződésben, hogy ott megnyugodhatik, hogy ott helyet, védelmet talál. Ezeket a góczpontokat alkotja meg a magántulajdoni jogi rend, a mikor a tulajdon és a birtok védelmét hirdeti.

¹ Magunk érezzük legjobban, hogy az *elemi jelenségek* elnevezésével szembe állított ez a kifejezés nem a legszerencsésebb, sőt szigorúan véve, logikailag nem is helyes. A *másodlagos jelenség* az *elemi*vel szemben azt jelentené, hogy a tünemény az elsődleges jelenségnek is alapul szolgáló ok másodrendű, két fejlődési fokon áthaladt terméke. Holott mi azt akarjuk vele kifejezni, hogy a másodlagos jelenségnél az elemi jelenség ható okához még egy újabb okcsoport (a jogi mozzanat) járult. Szigorúan véve helyesebb volna az *összetett jelenség* kifejezést használni, de ez oly sok értelemben használtatik (pl. a gyakorlati gazdasági jelenség is elemi és egyéb gazdasági jelenségek összetételének nevezhető), hogy kétségtelenül zavart okozna. Megtartottuk tehát a *másodlagos* elnevezést, a melyet már A Gazdasági Élet Elemi Jelenségei című könyvben is ebben az értelemben használtunk.

Ott mutattunk rá először arra, hogy van a gazdasági élet jelenségeinek az elemiakkal szemben egy másik csoportja, a melyet «a gazdasági élet természetes rendje nem követel meg, csak a mi igazságérzetünk. Hogy gazdasági természetű követelmény erre vonatkozólag közvetlenül nem nyilatkozik a gazdasági életben, azt mai társadalomgazdasági viszonyaink (t. i. a mai jövedelemmegoszlás) igazolják legfényesebben, a hol az az elv, hogy a termelésnél tevékenyen közreműködő tényezők a termelés eredményében is részesedjenek, nem mindig érvényesül. A gazdasági élet egy bizonyos alakulata teremti a tőkét, a jogi rend hozza létre a tőkekamatot, melynek, hogy úgy mondjuk, csak a jogcíme gazdasági oka, eredete nem az, bár hatása ismét gazdaságivá válik». Id. m. 11–12. lapok. Lásd egyébként bővebben ugyanott: Bevezetés 6–8. pontok.

Eredetét tekintve, ez a jogi rend akár milyen lehet; lehet pusztán a társadalom hallgatólag megegyezése. Legtökéletesebb alakját azonban akkor éri el, mikor mint az állam kifejezett és végrehajtható akarata nyilvánul. De bármiként keletkezett legyen a gazdasági élet alakítására kiható jogi rend s akár minő legyen is szankciójának természete, lényeges követelmény, hogy ez a jogi rend mindig a tulajdoni szabályozás mikéntje legyen, a magánjog rendje, annak anyagi és alaki szabályai összes biztosítékaikkal, a kényszerítő, a megengedő, a büntető jogszabályok összeségével egyetemben.

Itt, ezen a ponton lép be, e góczok segítségével hatol be a gazdasági jelenségek körébe s így válik a gazdaságtan vizsgálatának is tárgyává a felhalmozott, a rendelkezésre álló jószágkészlet fogalma, a mely nem fedi a tőke közgazdasági fogalmát, hanem a mennyiben helyesebben *vagyonnak* nevezhető, jogi és pedig vagyoni-jogi szempontok bevitelét sürgeti a gazdaságtanba.

A szétosztott társadalmi jövedelem egyes részeinek ilyen egymás mellett álló csoportjai, a magángazdaságok kezében lévő vagyontömegek teszik aztán a gazdasági élet alzatát, a melyen az egész gazdasági élet mozog, miközben a gazdasági élet olyan jelenségeket hoz létre, a melyek részben függetlenek a jogi rend alkotta korlátok hatásaitól, másrészt meg éppen e jogi rendezés közvetett szülöttei.

A gazdasági életet a jogi rendnek kell a társadalomban szabályoznia. A gazdasági élet összes jelenségei közül pedig az anyagi alzat, ez a kézzelfogható dolog, a vagyon lesz a jogi rendezés tárgyává. S a szerint, a mint a jogi szabályok ezt az alzatot több-kevesebb megkötéssel a magántulajdon körébe utalják, fog több-kevesebb megkötöttséggel előállani a magántulajdonon felépülő vagyoni-jogi rend. A mint pedig az éppen említett szabályok ezt az egyetlen dolgot, a melyet a gazdasági jelenségek körében hatalmukkal utolérhetnek, a magántulajdon rendjéből kivennék, a mi által közvetve a jószágok előállításának, a termelésnek eszközeit vonják ki a társadalom szabad rendelkezése alól, előállana a szocialisták köztulajdont ismerő állama, társadalmi és gazdasági rendje, a melyben az állam parancsa szabná meg közelebbről a köztulajdonban álló készlet használatának módját.

Tehát akár így, akár úgy, akár magántulajdon, akár köztulajdon mellett, különösen ha ez a jogi rend tökéletes, kikényszeríthető alakját éri el, mindig állami megszabás, mindig jogrend alkotta gazdasági állapot az, a mi a megosztás jelenségeinél látszik. A jogi rend teszi azt is lehetővé, hogy a vagyoni erő magához ragadhassa a jövedelem-

eloszlás irányítását, az a jogi rend, a mely ebben az esetben már a vagyoni erő magántulajdonban való felhalmozódásának enged utat. A vagyoni erő szerzi meg a földet, a mely járadékot fog hozni, a vagyoni erő szerzi be a munkaeszközöket és a munka anyagi alzatát, a gazdaságtani értelemben vett tőkét, hogy a kibérelt munka hozadékát így növelhesse. Ez fogja alkalmazni a munkást és a szükségeseikkel ellátni a vállalkozót. Az egyes pontokon felhalmozódott vagyoni erő fogja így kormányozni közvetve vagy közvetlenül a jóságok előállításának folyamatát, hogy ez által a társadalmi jövedelem eloszlásának irányára döntőleg hatva a jóságok használatát is irányítsa.

A jogi rendezés ehhez a vagyoni erőhöz tapad. A felhalmozódott jóságkészlet, ez az első pillanatra merőben joginak látszó kategória gazdasági fogalommal válik éppen azon szoros kapcsolat következtében, a melyet a gazdasági élet és a mindenkor jogi rend között mint eltagadhatatlanul fennállót és különösen a másodlagos gazdasági jelenségeknél nyilvánulót vázolni igyekeztünk.

*

Most már csak az van hátra, hogy az eddig elmondottak során kifejtett, a gazdasági élet és a jogi rend között fennálló viszonylatnak néhány következményét vonjuk le.

Ezen felkutatott viszonylat fontos következményeit az elmélet, de a gyakorlat terén is érezteti, a mint minden elméletileg megállapított tétel igazságának éppen a gyakorlati élet a próbaköve. A gyakorlati élet mutatja így meg, hogy az elméleti kutatás nem volt-e meddő szőrszálhasogatás.

Megállapított tételünknek a gazdaságtan elmélete szempontjából fontos következményei ezek volnának:

A vagyon fogalma, mikor belép a közgazdaságtanba nagyon termékeny kategóriává válik. Kivezető kulcsul szolgál egyes oly problémák útvesztőjében, a melyeknek megoldását a közgazdaságtan különböző irányzatai különféle módokon próbálták meg a nélkül azonban, hogy törekvésöket mindig siker koronázta volna.

Ez a fogalom ad ugyanis támpontot a jövedelemeloszlás jelenségeinek helyes magyarázatához.

A tőke szokásos fogalmának elemzéséhez vezet s azon belül éles választó vonalat húz a capital és a stock között.

Mikor a tőke fogalmát magyarázza, a tőkeamat keletkezésének magyarázatához is ad új kulcsot, a melynek segítségével a dolgok bennrejlő természetére való hivatkozás nélkül is meg lehetne felelni egy

olyan kérdésre, melyre a különböző elméletek¹ az egyházatyák közgazdaságtani tanításaitól kezdve Marx Mehrwerth-elméletén keresztül egészen Böhm-Bawerk időtheóriájáig nem tudtak még minden további kétséget kizárólag biztosan válaszolni.

A tőkeamat keletkezésének magyarázatával kapcsolatban, s ezt tartanám a gazdasági élet terén ható jogi momentum legfontosabb, gyakorlati szempontból is nagyjelentőségű szerepének, rámutathatna a szocialisztikus gazdaságtani elméleteknek éppen gazdaságtani szempontból való fogyatékoságára. A szocialisták, a mikor értékelméletekben minden értéket a munkára vezetnek vissza, azt hiszik, hogy ezzel a gyakorlatilag megvalósítandó helyes jövedelemeloszlási kulcsot is felállították. Pedig tévednek, mert az előbb kifejtettek mutatják, hogy legalább gyakorlatilag a jövedelemeloszlás jelensége csak igen lazán függ össze az érték, az értékalkotás fogalmával. Az «értékképző substantia» helyett elsősorban egy ennél sokkal nagyobb súlylyal latba eső nyomaték hat közre a jövedelemeloszlási folyamat megalkotásánál és irányításánál, s ez a magántulajdoni rend s az ezzel összefüggő, ezen felépülő másodlagos gazdasági jelenségek láncolata.

Ha a tudományos szocializmus ezt az igazságot, a mely pedig materialisztikus történeti felfogásával nem áll ellentétben, elméleti tanításában megszivelné, elméleti okoskodásainak élet sem fordítaná egy ártatlan fogalom, a tőke fogalma ellen, mely a kommunista állam gazdasági életéből sem kiszűrhető ki, hanem következetesen csak a társadalomban mutatkozó hatalmi nyomaték s az ennek akaratán felépülő vagyonjogi rend ellen szállna síkra.

Végül a jogi momentumnak ilyen bevonásával a gazdasági élet jelenségeinek vizsgálata körébe, a gazdaságtan középponti alapfogalma, az érték kategóriája is tisztábban alakulna ki. Ez esetben nyugodtan és minden, a jövedelemeloszlás terén hatását éreztető téves következtetés nélkül lehetne az érték mértékének a jószágban «vergegenständliche Arbeit»-ot mondani.

Gyakorlati téren nem kevésbé fontos eredményekhez segít ben-

¹ Arra már rámutattunk, hogy a szocializmusnak az az irányzata, melyből a tanszék-szocializmus fejlődött ki, tehát főleg Rodbertus munkássága irányította a vizsgálódást az általunk is követett irányba. *Bernstein* folyóirata, a *Documente des Socialismus* 1904. decemberi számában közli Rodbertusnak egy Meyer Rudolphhoz intézett levelét, a mely eredetileg egy 1880-ban «Briefe und socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow» cím alatt megjelent kiadványban tettett közzé és a melyben egyebek közt Rodbertusnak ez a ránk nézve érdekes, nyomatékos kijelentése foglaltatik: «Ich leite den Unternehmungsgewinn so gut aus dem Besitz ab, wie den Zins ...» id. füzet 561. lap.

nünket az a tény, a melyet a gazdasági élet és a jogi rend viszonyára nézve megismertünk.

Ha átértjük, hogy a jogi rendnek alakító, sőt megalkotó hatása van a gazdasági életre, ezzel, legalább gazdasági téren az állami beavatkozás politikáját keltjük életre, sőt annak jogosultságát már indokoltuk is.

A legradikálisabb állami beavatkozást, éppen azt, a mely a gazdasági életnek a mai jogrend által életre hívott jelenségeit akarja kiküszöbölni, a szocializmus igyekszik megvalósítani. Ugy látszik, hogy következetesen tör célja felé. A megváltozott jogrend által akarja megváltoztatni azt, a mit a jogrend, nézete szerint tévesen, alkotott. De logikájába egy ponton hiba csuszik be. A jogrend, a melyet meg kellene változtatni nem esetlegességek szüleménye, hanem egyebek között gazdasági tényezők társadalmi eredménye, sőt a szocializmus szerint tisztán gazdasági okok következménye, a melyek logikai prius gyanánt, úgy látszik szükségképen hozták létre a mai magántulajdoni rendet, a melyből a mai megoszlás megint csak szükségképen következik.

Azt mondtuk «úgy látszik szükségképen» állt elő a magántulajdoni rend. Messze vezetne, ha itt azt kutatnók, hogy az emberi gazdálkodásnak tényleg mennyire volt és van e magántulajdoni rendre szüksége. A történelmi mult a magántulajdon mellett bizonyít. De a mai fejlődés is, a mikor pedig a magánjogok köre nagyon szűkül, éppen e szűkülő körök nagyobbodó védelme folytán a mellett látszik bizonyítani, hogy erre a jogi rendre, a melyet egyebek mellett a folyó, eleven gazdasági élet alkotott meg magának, e gazdasági életnek szüksége van.

A köztulajdon rendjére alapított társadalomnak nemcsak a mai megoszlás okát, a magántulajdoni rendet, mely megint a gazdasági életnek okozata, hanem magát azt, a mi az eddig mutatkozott tények szerint a magántulajdoni rendnek eredeti oka, tehát a társadalom gazdálkodó életét, az ember gazdálkodó természetét is meg kellene változtatnia.

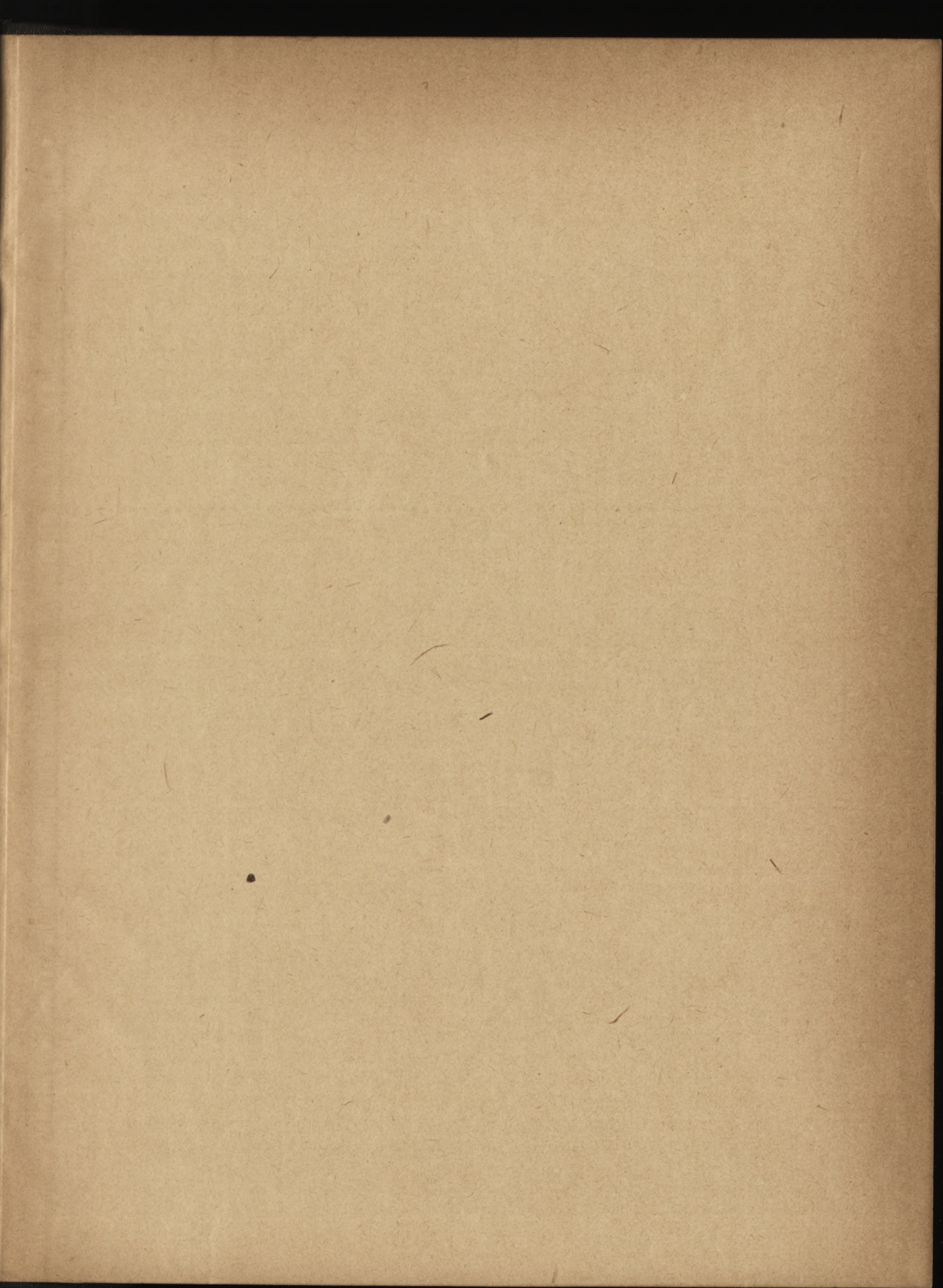
Szerző egyéb munkái:

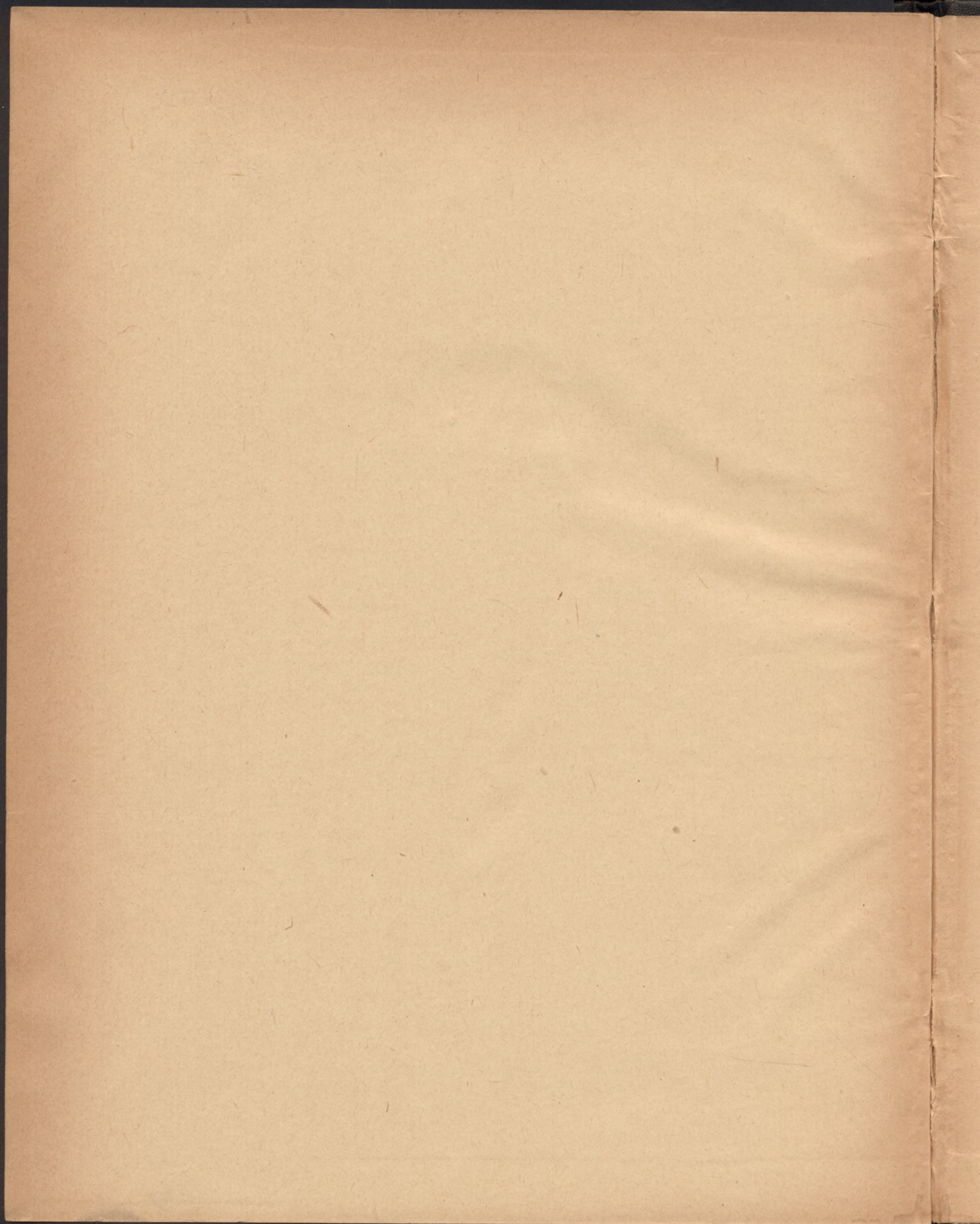
- A sociologia és módszere.** Különlenyomat a «Közgazdasági Szemle» 1897. évi decemberi füzetéből. 16 oldal.
- Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapja.** Budapest, 1898. Eggenberger. 238 oldal.
- Állami beavatkozás és egyéb értekezések.** Különlenyomat a «Közgazdasági Lexikon» I. kötetéből. Budapest, 1898. 36 nagy kettős lexikon-oldal.
- Az értékről.** Különlenyomat a «Közgazdasági Szemle» 1898. évi VIII. és IX. füzetéből. Budapest, 1898. Eggenberger. 41 oldal.
- A szövetkezés szerepe farsadalmunkban.** Különlenyomat a «Közgazdasági Szemle» 1900. évi szeptemberi számából. (Az Alliance Coopérative Internationale 4. nemzetközi kongresszusán Párisban tartott előadás). 11 oldal.
- A közgazdaságtan a párisi kiállításon.** Különlenyomat a «Közgazdasági Szemle» 1900. évi októberi számából. 23 oldal.
- A gazdasági élet elemi jelenségei.** Budapest, 1901. Politzer. 300 oldal.
- A farsadalmi gazdaságtan elmélete.** Egyetemi előadások vázlata. Budapest. 1903. 16 oldal.
- Tanulmányok a balesetbiztosítás köréből.** Budapest, 1903. Athenaeum, 144 oldal.
- Jelentés a Társadalmi Muzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról.** A Társadalmi Muzeum kiadványai. I. Budapest, 1903. 347 oldal.
- A farsadalmi muzeumi intézmény külföldön és hazánkban.** (A Magyar Közgazdasági Társaságban 1903. okt. 31-én tartott előadás.) Különlenyomat a «Közgazdasági Szemle» 1903. évi novemberi számából. 15 oldal.
- Ráth Zoltán (1863–1902.) és a magyar gazdaságtani fudomány.** A kassai kir. jogakadémia 1903–4-ik tanévét megnyitó beszéd. Kassa, 1904. 17 oldal.
- Gazdaság és erkölcs.** Különlenyomat a «Budapesti Szemle» 1904. évi 325. számából. 19 oldal.
- A szövetkezetekről szóló törvénytervezet.** Magyar Jogászegyleti Értekezések. XXXI. kötet 1-ső füzet. (A Magyar Jogászegyletben 1904. nov. 12-én tartott előadás.) 39 oldal.

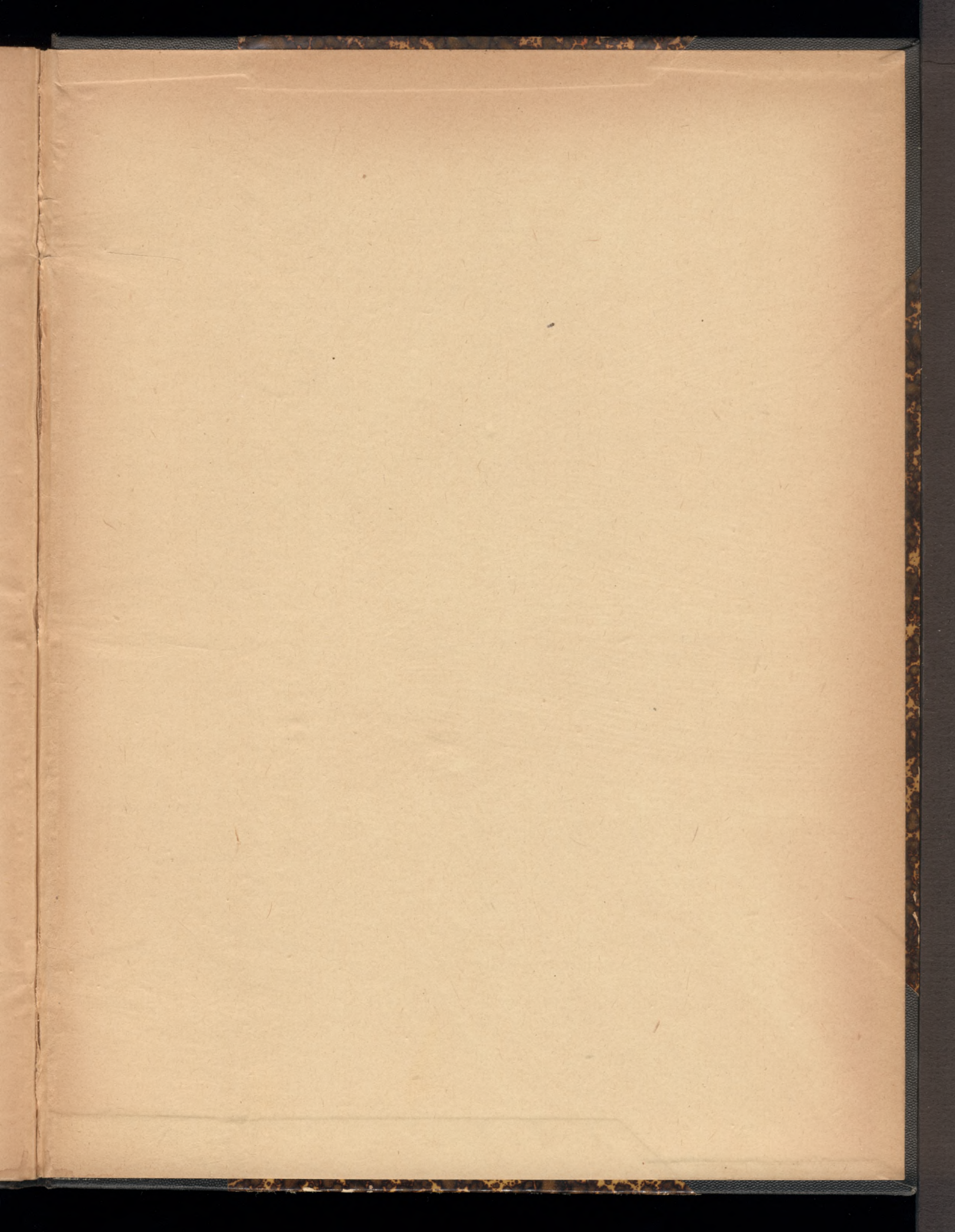
Szerző jogakadémiai előadásai után közzétett könyvatos jegyzetek:

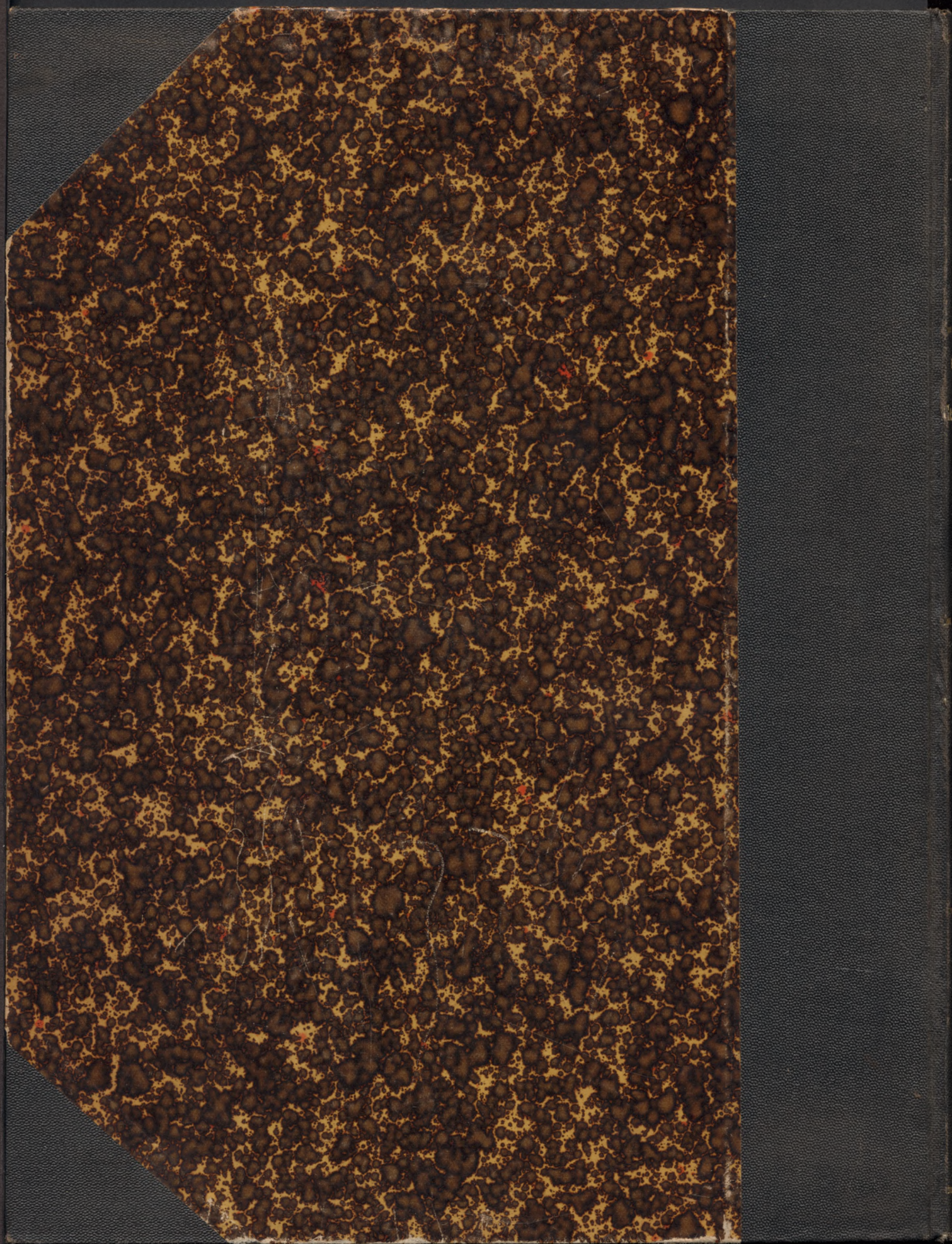
- Társadalmi Gazdaságtan. I. Elmélet.** (Pótló jegyzetek a «Gazdasági Élet Elemi Jelenségei» cz. könyvhöz.) Kassa, 1904. 217 oldal.
- A farsadalmi gazdaságtan irodalmának története. Socialismus, communismus, anarchismus.** Kassa, 1904. 165 oldal.
- Társadalmi Gazdaságtan. II. Alkalmazott és gyakorlati tanok.** (Közgazdasági politika.) Kassa, 1904. 420 oldal.
- Államgazdaságtan (pénzügytan).** Kassa, 1904. 478 oldal.

•

Navrátil

Gazdaság

élet

N. M.